

Ekonomija brige u vreme pandemije COVID-19 i mera za njeno sprečavanje u Srbiji

Jul, 2020.

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti", koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), uz finansijsku podršku Evropske unije. Stavovi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i autorkama, i ne predstavljaju nužno stavove UN Women, Ujedinjenih nacija, ili bilo koje druge organizacije pod okriljem Ujedinjenih nacija.

SPISAK SKRAĆENICA

ARS	Anketa o radnoj snazi
CEDAW	Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (The Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women)
EU	Evropska Unija
ILO	Međunarodna organizacija rada (International Labour Organization)
RS	Republika Srbija
RSZ	Republički statistički zavod
SIPRU	Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (Social Inclusion and Poverty Reduction Unit)
WHO	World Health Organization

SADRŽAJ

Spisak skraćenica	3
Sažetak	6
1. Uvod	10
2. Ekonomija brige – Konceptualni okvir	13
3. Srbija u globalnim tokovima pandemije i lavirintu rodni nejednakosti	15
4. Ekonomija brige na tržištu usluga u vreme pandemije	18
4.1 Uticaj pandemije na radnu snagu zaposlenu u sektoru formalne i neformalne ekonomije brige 18	
4.2 Uticaj pandemije na korisnike ekonomije brige	23
5. Ekonomija brige kao reproduktivna ekonomija	33
6. Zaključci i preporuke	39
6.1 Zaključci	39
6.2 Preporuke	40
Literatura	43
Prilog 1: Struktura uzoraka istraživanja	46

Lista grafikona

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju, 2018, za domen rada, pod-domen segregacije i kvaliteta rada i domen znanja, pod-domen segregacije u obrazovanju	15
Grafikon 2: Promene u uslovima rada zaposlenih u ekonomiji brige	20
Grafikon 3: Neki uslovi rada zaposlenih koji su nastavili da obavljaju rad na radnom mestu	21
Grafikon 4: Domaćinstva u kojima žive ispitanici/e, prema broju članova, u %	24
Grafikon 6: Podela odgovornosti brige za decu uzrasta 0-6 godina tokom vanrednog stanja, u %	25
Grafikon 7: Modaliteti brige o starijim slabije pokretnim osobama u domaćinstvu, zavisnim od tuđe nege, pre i nakon izbijanja padnemije, u %	27
Grafikon 8: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o starijim slabo pokretnim osobama u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %	28
Grafikon 9: Briga o odraslim osobama sa težim hroničnim bolestima koje zahtevaju tuđu negu prema tome ko je pružao brigu pre pandemije i tokom vanrednog stanja, u %	29
Grafikon 10: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o osobama sa težim hroničnim bolestima u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %	29
Grafikon 11: Briga o odraslim osobama sa invaliditetom pre pandemije i tokom vanrednog stanja, u %	31
Grafikon 12: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o odraslim osobama sa invaliditetom u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %	31
Grafikon 13: Domaćinstva prema tome da li se nešto promenilo u podeli kućnih poslova i brizi o porodici	36
Grafikon 14: Promene u odgovornostima za različite kućne poslove i brigu o deci	38

Lista tabela

Tabela 1: Ko najčešće obavlja kućne poslove i aktivnosti brige o starima i deci u domaćinstvima, u %	35
Tabela 2: Socio-demografske karakteristike ispitanika istraživanja sprovedenog u aprilu, u %	46
Tabela 3: Socio-demografske karakteristike ispitanika istraživanja sprovedenog u junu, u %	47

SAŽETAK

Izveštaj „Ekonomija brige u vreme pandemije COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje u Srbiji“ sačinio je SeConS u partnerstvu sa UN Women. Izveštaj je deo projekta *Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti* koji UN Women sprovodi uz finansijsku podršku Evropske komisije (EK). Izveštaj je nastao nakon vandrednog stanja uvedenog zbog pandemije izazvane COVID-19 virusom, a na osnovu istraživanja koja su sprovedena sredinom aprila i sredinom juna.

Istraživanjem je obuhvaćeno više aspekata:

- Uticaj na položaj, radne uslove, opterećenje zaposlenih u sektorima koji spadaju u ekonomiju brige (zdravstvena zaštita, socijalna zaštita, obrazovanje) sa osvrtom na rodno specifične efekte;
- Uticaj na ekonomiju brige iz perspektive pojedinaca/ki i porodica koji su koristili tržišno dostupne usluge ekonomije brige;
- Obрасce podele neplaćenog kućnog rada i brige o porodici u uslovima izmenjene porodične svakodnevice usled zatvaranja obdaništa, škola, javnih socijalnih usluga podrške i slično.

Istraživanje je sprovedeno kroz dve komponente: anketno telefonsko istraživanje sprovedeno sredinom aprila, pomoću standardizovanog upitnika na reprezentativnom uzorku od 1603 žena i muškaraca koji su u februaru 2020. godine, pre proglašenja pandemije i vanrednog stanja, bili zaposleni ¹ i anketnim istraživanjem koje je realizovano sredinom juna na reprezentativnom uzorku od 1925 punoletnih građana/ki Srbije. Kvalitativna komponenta obuhvatila je 11 polustrukturisanih intervju sa ženama koje su formalno ili neformalno zaposlene u zanimanjima ekonomije brige.

Uticaj pandemije na radnu snagu zaposlenu u sektoru formalne i neformalne ekonomije brige. Kontingent zaposlenih u sektoru formalne i neformalne ekonomije brige čine zaposleni u zanimanjima direktne i indirektno brige u *sektoru obrazovanja* (vaspitačka, nastavnička, profesorska, pedagoška, psihološka zanimanja, higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.), *zdravstvene zaštite* (medicinsko osoblje, farmaceuti/kinje, higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.), *socijalne zaštite* (socijalni radnici/e, psiholozi/škinje, pedagozi/škinje, vaspitači/ce, medicinsko osoblje, negovatelji/ce, zdravstveno osoblje u rezidencijalnim institucijama,

¹ Anketirane su osobe koje su odgovarale definiciji zaposlenosti, koju koristi Republički zavod za statistiku u Anketi o radnoj snazi, a koja je usklađena sa međunarodnom metodologijom koju primenjuju ILO i Eurostat. Prema ovoj definiciji, zaposlena lica su „lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili naturi), kao i lica koja su imala zaposlenje ali koja su u toj sedmici bila odsutna sa posla (uz garanciju povratka) (Republički zavod za statistiku. *Anketa o radnoj snazi, metodološko uputstvo*. Dostupno na adresi <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf>).

higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.) i osobe koje pružaju usluge domaćinstvima za naknadu (čišćenje, čuvanje dece, starijih, bolesnih).²

Prema nalazima istraživanja sprovedenog u aprilu mesecu žene predstavljaju dominantnu radnu snagu u sektoru ekonomije brige (78,7%). Formalno zaposlena lica u ovom sektoru manje su bila suočena sa gubitkom posla (4,3%) nego što je to bilo slučaj sa zaposlenima u drugim sektorima (9,1%). Ovi podaci ne iznenađuju s obzirom da je postojala dodatna potražnja za zanimanjama u zdravstvenom sektoru koji predstavljaju ključnu kariku u borbi protiv pandemije. Pandemija i vanredno stanje imali su diferenciran uticaj na sektore koji se nalaze u ekonomiji brige: zaposleni u sektoru obrazovanja i socijalne zaštite uglavnom su prešli na rad od kuće, dok su zdravstveni radnici/ce nastavili/e pretežno da obavljaju svoje radne zadatke na svom radnom mestu u prvoj liniji odgovora napandemiju i bili/e izloženi/e povećanim zdravstvenim rizicima.

I u okviru istog sektora je postojala polarizacija na one zaposlene u sektoru obrazovanja koji/e su bili/e izloženi/e većem radnom opterećenju (20%) usled prelaska na digitalno vođenja nastave i onih koji/e su naveli/e smanjenje obima posla (18%). Ne samo što je došlo do promene obima posla, nego su novi radni uslovi pokrenuli nove izazove sa kojima se suočavali zaposleni/e koji/e su prešli/e na rad od kuće. Jedan deo zaposlenih nije imao odgovarajuće radne uslove, bilo zbog nedostatka prostora za rad ili tehnologije za rad. Dodatne teškoće su povezane sa prodiranjem posla u privatnost porodice i/ili opterećenjem porodičnim obavezama zbog kojih je trpeo posao. Ovo je predstavljalo dodatni izvor frustracije kod značajnog dela zaposlenih koji/e su radili/e iz svojih domova. S druge strane, zaposleni/e koji/e su nastavili/e da obavljaju svoj posao u uobičajenim radnim mestima (pretežno zaposleni/e u zdravstvenom sektoru), suočavali/e su se velikim zdravstvenim rizicima, povećanim radnim opterećenjima, koji su dodatno otežani organizacijom prevoza na posao usled prekida rada javnog prevoza i obustavom rada vaspitnih i obrazovanih ustanova. Kada je reč o zaštitnoj opremi, većina zaposlenih u sektoru ekonomije brige su naveli/e da su imali/e odgovarajuću zaštitnu opremu (94%), a manji deo njih je naveo da nije imao adekvatnu zaštitu ili da je nije koristio.

Uticaj pandemije na korisnike ekonomije brige. Slika o stanju na strani potreba za uslugama ekonomije brige u domaćinstvima i načinu njihovog zadovoljavanja tokom pandemije dobijena je na osnovu istraživanja koje je sprovedeno sredinom juna u Srbiji u okviru regionalnog istraživanja UNFPA i UN Women o uticaju COVID-19 pandemije na osnaživanje žena i muškaraca. Prema nalazima ovog istraživanja oko četvrtine ispitanih domaćinstava imalo je potrebu za različitim vrstama usluga ekonomije brige, poput brige o deci predškolskog uzrasta (15,2%), brige o starijim slabo pokretnim osobama u domaćinstvu (6,9%), težim hroničnim bolesnicima (5,2%), deci sa teškoćama u razvoju (0,7%) i odraslim osobama sa invaliditetom (3,1%).

² Navedeni kriterijumi slede metodologiju primenjenu u globalnoj studiji ILO. (2018). *Care Work and Care Jobs. For the Future of Decent Work*. ILO. Geneva.

Pre pandemije članovima/icama domaćinstva kojima je potrebna tuđa nega i briga ova vrsta potrebe najčešće je je obezbeđivana unutar domaćinstva, bez obzira koji je zdravstveni problem bio u pitanju. U nešto manjem broju slučajeva potreba se zadovoljavala ili angažovanjem osoba izvan domaćinstva (bilo plaćenih ili neplaćenih) ili kombinacijom osoba angažovanih izvan domaćinstva i unutrašnjih resursa. Nakon izbijanja pandemije došlo je do smanjenja oslanjanja na institucionalnu podršku i angažovanje osoba van domaćinstva, a briga o bolesnim je u još većoj meri prenet na sopstvene resurse domaćinstva, čime je povećano opterećenje članova/ca domaćinstva. Međutim, teret brige i nege u okviru domaćinstva nije ravnomerno raspoređivan, već je njegova raspodela prvenstveno rodno određena i uslovljena je uzrastom osobe kojoj je potrebna pomoć. Žene nose najveći teret nege i brige za sve članove/ce domaćinstva kojima je potrebna pomoć. One podnose najveće opterećenje kada su u pitanju mala dece i osobe sa invaliditetom. Nivo uključenosti muškaraca zavisi od uzrasta osoba iz domaćinstva kojima je potrebna nega, češće se angažuju u brizi o starijim osobama sa hroničnim bolestima i starijim osobama sa invaliditetom, nego kod ostalih lica, ali je čak i u ovim slučajevima veće opterećenje na ženama nego na muškarcima. Promene u modalitetima pružanja brige uslovljeni su restrikcijom kretanja, prestankom rada institucija/organizacija koje pružaju usluge, i strahom i pružalaca/teljki usluga i korisnika/ca od zdravstvenih rizika. Nakon ukidanja vanrednog stanja većina domaćinstava se vratila na model pružanja usluga koji je korišćen pre izbijanje pandemije.

Ekonomija brige kao reproduktivna ekonomija. Aktivnosti priprema obroka, hranjenje beba, održavanje domaćinstva, negovanje bolesnika, kada se pružaju unutar domaćinstva klasifikuju se kao „reproduktivne“, odnosno kao one čija je funkcija reprodukcija porodice, pojedinaca. Pritom se njihova vrednost za reprodukciju radne snage i čitavog društva potpuno zanemaruje. Upravo ovaj neplaćeni kućni rad i briga o porodici predstavljaju oblast veoma izraženih rodni nejednakosti u Srbiji, što potvrđuje i istraživanje sprovedeno u aprilu mesecu.

Prema nalazima tog istraživanja, pre izbijanja pandemije, u većini domaćinstava u Srbiji žene su nosile pretežnu odgovornost za obavljanje neplaćenih kućnih poslova poput kuvanja, pranja sudova, pranja garderobe, peglanja, čišćenja. Kada je u pitanju briga o starijima i deci, rodni jaz u podeli odgovornosti nešto je manji nego kod ostalih aktivnosti u domaćinstvu, pogotovo kada je reč o brizi o starijima. Iako se muškarci nešto više uključuju u brigu o starijima i brigu o maloj deci, oni to čine u modalitetu da tu brigu obavljaju zajedno sa ženama. Briga o školskim obavezama dece najčešće je isključiva odgovornost žena u domaćinstvu.

Izbijanje pandemije pratilo je uvođenje vanrednog stanja kojim je određeno zatvaranja obdaništa, škola, kao i zabrane izlaska za osobe starije od 65 godina, što je uticalo na još veće opterećenja članova domaćinstva. Nalazi istraživanja pokazuju da pandemija nije dovela do značajnih promena u obrascima podele rada i odgovornosti u aktivnostima direktne i indirektne brige o domaćinstvu. Neku vrstu promene prijavilo je manje od trećine domaćinstava, ali je ta promena najčešće značila dodatno opterećenje žena koje su i inače nosile glavni teret ovih aktivnosti, zbog toga što je bilo potrebno spremati više obroka, snabdevati starije, brinuti o školskim obavezama dece koje školu pohađaju od kuće ili brinuti o deci koja ne mogu da idu u obdanište. U manjem broju domaćinstava došlo je do promena u smislu većeg uključivanja partnera ili drugih ukućana „kako bi pomogli ženama“, što ukazuje da zapravo nije došlo do

suštinskih promena u percepciji i praksi odgovornosti u podeli brige o domaćinstvu. U veoma malom broju domaćinstava došlo je do premeštanja glavne odgovornosti sa žena na muškarce, ali su to pretežno bila domaćinstva u kojima su žene morale da odlaze na posao, a muškarci su prešli na rad od kuće ili nisu radili.

1. UVOD

Ovaj izveštaj nastao je u periodu nakon vanrednog stanja uvedenog zbog pandemije izazvane COVID-19 virusom, koji je pogodio Srbiju u proletnjim mesecima 2020. godine. Istraživanje je sprovedeno krajem juna i početkom jula, zahvatajući najpre period olakšanja, kada se činilo da je pandemija oslabila i kada su prethodno veoma restriktivne mere Vlade ukinute, ali potom i period ponovnog porasta broja zaraženih i najava novih restriktivnih mera vlade. Ovo je važno imati na umu zbog toga što su neki pokazatelji stanja ali i percepcije obeleženi upravo opisanim uslovima.

Ekonomija brige u datim uslovima predstavljala je jedan od najvažnijih stubova sistema u odgovoru na pandemiju, kako onog formalnog, u sektoru zdravstva, tako i onog neformalnog u sferi privatne, neformalne brige o porodici. Ekonomija brige je oblast u kojoj žene čine većinu bilo da je reč o njenom tržišnom ili netržišnom segmentu, pa je i stanje zabeleženo u ovoj oblasti u najvećoj meri obeležilo radne i privatne svakodnevice žena.

Izveštaj predstavlja jednu od četiri zasebne analize uticaja COVID-19 pandemije koje je sproveo SeConS u partnerstvu sa UN Women u periodu april-jul 2020. godine u okviru projekta Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti finansiranog od strane evropske komisije (EK):

- 1) analiza uticaja pandemije na zaposlenost i uslove rada žena i muškaraca koji su u mesecu pre proglašenja pandemije bili zaposleni;
- 2) analiza uticaja pandemije na oblasti formalne i neformalne ekonomije brige;
- 3) analiza uticaja pandemije na preduzetništvo žena;
- 4) analiza uticaja pandemije na radne aktivnosti i položaj žena koje žive na selu, sa fokusom na njihov angažman u poljoprivrednoj proizvodnji.

CILJEVI

Cilj analize je da pokaže na koji način se pandemija COVID-19 reflektovala na ekonomiju brige u tri aspekta:

- Kako je uticala na položaj, radne uslove, opterećenje zaposlenih u sektorima koji spadaju u ekonomiju brige (zdravstvena, socijalna zaštita, obrazovanje) i sa kakvim rodno specifičnim efektima;
- Kako je uticala na ekonomiju brige iz perspektive pojedinaca/ki i porodica koji su koristili tržišno dostupne usluge ekonomije brige;
- Kako je uticala na podelu odgovornosti u sferi neformalne, privatne ekonomije brige u domaćinstvima i porodicama čija je svakodnevica značajno izmenjena u uslovima prekida rada ustanova, dostupnosti usluga, restrikcija u kretanju, povećanih zdravstvenih rizika i drugih uslova vezanih za pandemiju i mere vlade u odgovoru na nju.

Imajući u vidu da je zaposlenost u delatnostima ekonomije brige povezana sa nepovoljnijim uslovima rada nego zaposlenost u nekim drugim delatnostima (smenski rad, emocionalno stresan rad koji je povezan sa brigom za tuđe blagostanje, niske zarade, često nekvalitetni fizički uslovi rada i nedostatak adekvatne

opreme), a da u sferi neformalne brige u okviru porodice podrazumeva veliku količinu i emocionalne investicije kroz tzv. „reproduktivni“, neplaćeni (i ekonomski i socijalno neadekvatno vrednovan rad), ovi nepovoljni uslovi i efekti pandemije posebno odražavaju na položaj i blagostanje žena koje čine većinu zaposlenih u tržišnim segmentima ekonomije brige i koje nose većinu odgovornosti u neformalnoj ekonomiji brige u okvirima porodice i domaćinstva. Stoga je cilj ove analize ne samo da se rodne nejednakosti ispoljene kroz ekonomiju brige detaljnije osvetle u uslovima pandemije, već i da se preporučuje kratkoročne intervencije ali i dugoročne, strukturne promene koje treba da eliminišu nejednakosti i omoguće ravnopravniju i socijalno pravedniju raspodelu ekonomije brige kako u sferi tržišnih usluga, tako i u sferi podele rada u brizi o domaćinstvu i porodici.

METODE I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Istraživačka metodologija je sadržala dve osnovne komponente: anketno istraživanje i kvalitativno istraživanje koje je sprovedeno u formi intervjuja. Kvantitativna komponenta zasnovana je na brzoj proceni, što znači da je istraživanje moralo biti sprovedeno u kratkom roku, a s obzirom na ograničenja kretanja, fizičko distanciranje, nije moglo biti sprovedeno anketiranjem „lice-u-lice“, već telefonskom anketom, koja ograničava obim tema koje se mogu ispitivati. Analiza je sprovedena na podacima dva anketna istraživanja koja su realizovana u dva vremenska intervala – jedno je sprovedeno u aprilu dok je trajalo vanredno stanja, a drugo tokom juna meseca. Prvo anketno istraživanje realizovano je na vrhuncu pandemije i vanrednog stanja od 11.04 do 23.04.2020 godine, na uzorku od 1603 žena i muškaraca koji su u februaru 2020. godine, pre proglašenja pandemije i vanrednog stanja bili zaposleni.³ Drugo anketno istraživanje sprovedeno je u periodu od 13.06 do 25.06 2020. godine na uzorku od 1925 žena i muškaraca koji imaju preko 18 godina, bez obzira na status zaposlenja tj. da li su zaposleni ili nisu.

Uzorci za oba istraživanja stratifikovani su prema regionima i prema tipu naselja i reprezentativnim kvotama prema polu i godinama unutar regiona. Dve etape koje obezbeđuju slučajnost uzorka, predstavljale su izbor domaćinstva putem prostog slučajnog odabira domaćinstva i izbor ispitanika iz odabranog domaćinstva. Brojevi telefona su birani iz baze svih fiksnih brojeva koji pripadaju teritoriji Srbije, pomoću generatora koji na slučajan način odabira broj telefona koji poziva. Na poslednjem nivou selekcije, unutar domaćinstava, ukoliko je u istom domaćinstvu više osoba odgovaralo ciljnoj populaciji, intervju je obavljen samo sa jednom osobom, a kriterijum izbora je bio datum rođenja (razgovor je obavljen sa osobom kojoj je rođendan prvi na redu, gledano od datuma ispitivanja).

Detaljna struktura uzorka za oba istraživanja prikazana je u prilogu ovog izveštaja.

³ Anketirane su osobe koje su odgovarale definiciji zaposlenosti, koju koristi Republički zavod za statistiku u Anketi o radnoj snazi, a koja je usklađena sa međunarodnom metodologijom koju primenjuju ILO i Eurostat. Prema ovoj definiciji, zaposlena lica su „lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili naturi), kao i lica koja su imala zaposlenje ali koja su u toj sedmici bila odsutna sa posla (uz garanciju povratka) (Republički zavod za statistiku. *Anketa o radnoj snazi, metodološko uputstvo*. Dostupno na adresi <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf>).

Pored anketnog upitnika, realizovano je kvalitativno istraživanje sa namerom da se dublje sagledaju efekti pandemije na zaposlene u zanimanjima ekonomije brige. U okviru ove komponente urađeno je 11 dubinskih intervju sa ženama koje su i formalno i neformalno zaposlene u zanimanjima ekonomije brige. Realizovano je četiri intervju sa zdravstvenim radnicama, po jedan intervju sa ženama koje su zaposlene kao socijalne radnice, negovateljice starih ljudi, bejbisiterke, spremačice, farmaceutkinje, vaspitačice i personalne asistentkinje za osobe sa posebni potrebama. Intervju su rađeni putem telefona jer je bilo neophodno obezbediti fizičko distanciranje. Intervjui su vođeni pomoću polu-strukturisanih upitnika, a sprovodile su ih istraživačice sa dugogodišnjim iskustvom.

2. EKONOMIJA BRIGE – KONCEPTUALNI OKVIR

Ekonomija brige se može definisati kao „deo ljudske aktivnosti, materijalne i socijalne, koja je usmerena na pružanje brige sadašnjoj i budućoj radnoj snazi i ljudskoj populaciji u celini, uključujući i pripremu hrane u domaćinstvu, odevanje i obezbeđivanje skloništa.”⁴ Ona preseca oblasti tržišne i netržišne ekonomije, formalnog i neformalnog, plaćenog i neplaćenog, “produktivnog” i “reproduktivnog” rada, obuhvatajući:

- 1) Segmente tržišne ekonomije, gde se usluge brige pružaju pojedincima i porodicama bilo kroz:
 - a. Formalni sektor usluga obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite,
 - b. Neformalni sektor usluga u kome se najčešće usluge podrške domaćinstvu, deci, starijima u domaćinstvima ili održavanje domaćinstava pruža od strane neformalno angažovanih osoba za pomoć u domaćinstvu;
- 2) Netržišna ekonomija brige obuhvata sve aktivnosti brige o članovima porodice i domaćinstvu od strane članova domaćinstva/porodice ili drugih osoba iz neformalnih mreža podrške.

Potrebno je ukazati na razlike u odnosu na kategoriju neplaćenog rada. Neplaćeni rad može podrazumevati i druge oblike rada osim ekonomije brige, poput rada na poljoprivrednom porodičnom gazdinstvu ili u nekom drugom porodičnom poslu.

Prema definiciji Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization – ILO), rad u ekonomiji brige obuhvata dve vrste aktivnosti: direktne aktivnosti brige, poput hranjenja bebe ili lečenja bolesnog partnera, i indirektne aktivnosti brige poput kuvanja, čišćenja i sl.⁵ ILO shvata neplaćen rad u ekonomiji brige kao rad u punom smislu i kao važnu dimenziju ukupnog sveta rada. Zapravo, ističe se da krug „neplaćeni rad u ekonomiji brige – plaćeni rad – plaćeni rad u ekonomiji brige“ utiče na rodne nejednakosti u plaćenom radu izvan ekonomije brige, te da ima implikacije na rodne nejednakosti unutar domaćinstva, odnosno na mogućnosti žena i muškaraca da obavljaju neplaćene aktivnosti brige. Stoga je i pitanje plaćenog i neplaćenog rada u ekonomiji brige, važan deo ILO agende dostojnog rada (decent work).

Promene u porodičnim strukturama, veći udeo zavisnog stanovništva u odnosu na radno aktivno, promenjene potrebe za negom i brigom usled starenja stanovništva, ali i novih standarda socijalne inkluzije (koji, na primer, podrazumevaju veću podršku osobama sa invaliditetom ili zdravstvenim teškoćama kako bi se uključile adekvatno u društvene tokove), u kombinaciji sa povećanjem zaposlenosti žena koje uglavnom obavljaju aktivnosti brige i smanjenjem veličine porodica) usled koje se smanjuju kapaciteti porodica da pruže adekvatnu podršku svojim članovima), povećana je tražnja za uslugama brige i značaj ekonomije brige u celini. Prema procenama ILO, u 2015. godini potrebu za uslugama brige imalo je 2,1 milijarde stanovništva na svetskom nivou, a do 2030. godine taj broj će dostići 2,3 milijarde.

⁴ Alexander, P., and Baden, S., 2000.

⁵ ILO, 2018.

Prema procenama zasnovanim na podacima istraživanja o korišćenju vremena iz 64 države, svakoga dana se provede u neplaćenju ekonomiji brige vreme ekvivalentno punoj zaposlenosti (8 sati dnevno) dve milijarde ljudi. Ukoliko bi se takve usluge vrednovale prema standardima tržišta rada, odnosno bile plaćene u iznosu minimalne zarade po satu, ove bi aktivnosti učestvovala u globalnom BDP sa 9%. Prema istim izvorima, žene na svetskom nivou obavljaju tri četvrtine ovog rada, i ne postoji niti jedna zemlja u kojoj muškarci obavljaju ovaj rad više nego žene. Prema nalazima studije o ekonomskoj vrednosti neplaćenih poslova staranja u Republici Srbiji,⁶ žene na neplaćenim poslovima provode u proseku 5,07 sati a muškarci 2,58 sati, što je 40% manje vremena. Pored toga, u periodu od 5 godina, prosečno vreme koje vreme provode u brizi o sopstvenoj maloletnoj deci i drugim članovima porodice povećalo se za 2,5 sata dnevno. Ukupna godišnja vrednost neplaćenog rada u domaćinstvu u Srbiji procenjena je na 21,5% BDP-, što je znatno više nego što je svetski proseki.

ILO ukazuje da neplaćen rad u ekonomiji brige značajno doprinosi ekonomijama ali i blagostanju pojedinaca i društava. Uprkos tome, on ostaje nevidljiv, nepriznat i ne uzima se u obzir prilikom donošenja odluka. Transformativne politike i politike koje promovišu dostojni rad su od ključnog značaja za unapređivanje rodne ravnopravnosti, i moraju biti zasnovane na principima socijalne pravde. Da bi se ostvarili značajniji pomaci u obezbeđivanju uslova dostojnog rada u okviru ekonomije brige, prema procenama ILO biće potrebno dvostruko veće investiranje u ekonomiju brige na svetskom nivou, što bi moglo obuhvatiti 475 miliona radnih mesta do 2030. godine od kojih bi 269 miliona bila nova radna mesta.

Značaj ekonomije brige postao je znatno vidljiviji tokom pandemije COVID-19, pre svega zbog uloge koju je zdravstveni sektori imao u odgovoru na pandemiju, ali i zbog velikog opterećenja koje je pogodilo sferu neformalne, netržišne ekonomije brige, ne samo usled povećanih potreba za zdravstvenom brigom o obolelim ukućanima, već i zbog toga što su različiti elementi tržišne ekonomije brige prešli na porodicu usled zatvaranja obdaništa i škola, prelaska na udaljeno učenje za koje je bilo potrebno obezbediti dodatnu podršku deci, zbog ukidanja tržišnih usluga socijalne zaštite u brizi o starijima, osobama sa invaliditetom, kao i zbog prekinutih praksi angažovanja neformalne plaćene pomoći za podršku domaćinstvu i porodici. Upravo naredna poglavlja imaju za cilj da opišu na koji način su se ove promene odigrale i na koji način su uticale na radno opterećenje, svakodnevicu i blagostanje žena i muškaraca i da li su učvrstile ili pokrenule promene u rodnim odnosima i režimima?⁷

⁶ UN Women, 2020.

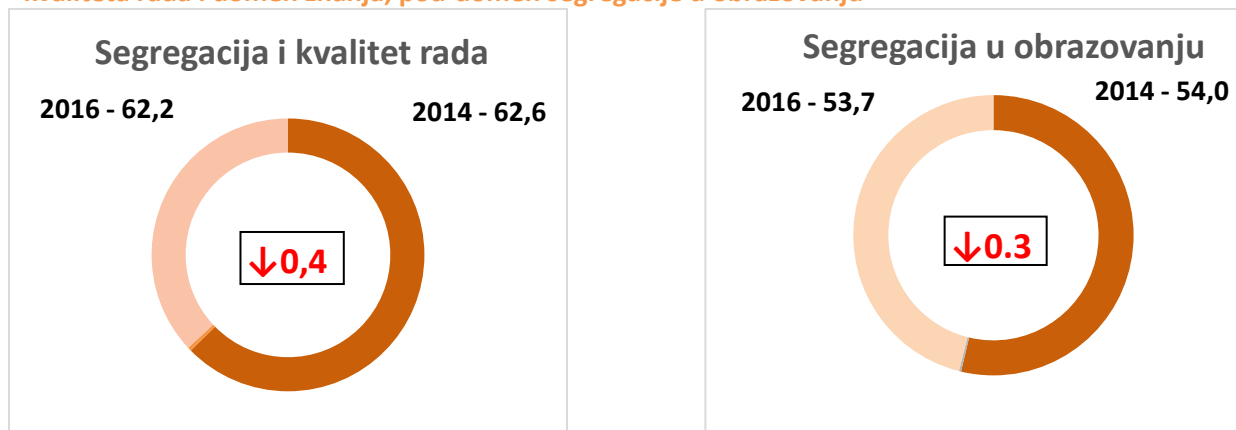
⁷ Pod rodnim režimima se podrazumevaju „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodnim ulogama, različitim rodnim identitetima i različitim rodnim reprezentacijama...“ (Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život“, ISIFF, Beograd: 283-314).

3. SRBIJA U GLOBALNIM TOKOVIMA PANDEMIJE I LAVIRINTU RODNIH NEJEDNAKOSTI

Nalaze istraživanja potrebno je sagledati u kontekstu dugotrajnih, strukturnih procesa i rodni odnosa, odnosno rodni režima u Srbiji ali i neposrednih okolnosti koje su nastale pod uticajem pandemije i mera Vlade u odgovor na nju, a koje su učinile da se karakteristike ovih dugotrajnih procesa oblikuju u osobene svakodnevne prakse koje su bile rodno specifične i učinile da aktivnosti, rizici, opterećenja žena i muškaraca budu ne samo različiti, već i da učvrste već postojeće nejednakosti iz kojih uvek deluju nejednaki odnosi moći.

Poznato je da Srbiju odlikuju izražene rodne nejednakosti. One su dokazane i opisane brojnim naučnim i primenjenim istraživanjima, a od skora se prate i Indeksom rodne ravnopravnosti, alatom koji se primenjuje u EU kao i zemljama koje su kandidati za članstvo, a koji meri nivo postignuća i rodni jaz u šest glavnih domena politika: radu, novcu, vremenu, znanju, moći, zdravlju, kao i u dva satelitska domena – unakrsnim nejednakostima i nasilju nad ženama.⁸ Prema poslednjem Indeksu rodne ravnopravnosti iz 2018. godine, Srbija je i dalje bila zemlja izraženih rodni nejednakosti u svim domenima. Ove nejednakosti su bile znatno izraženije nego što je proseka za EU, a pomaci u napretku su prisutni (u odnosu na 2016. godinu), mada veoma mali. Jedna od glavnih osa nejednakosti koju je Indeks zabeležio odnosi se na rodnu segregaciju, koja se uspostavlja tokom obrazovanja i nastavlja kasnije na tržištu rada, a upravo je ova osa nejednakosti jedna od centralnih za razumevanje rezultata ovog istraživanja.

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju, 2018, za domen rada, pod-domen segregacije i kvaliteta rada i domen znanja, pod-domen segregacije u obrazovanju

Izvor: SIPRU, Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2018.

Pored toga, nejednakosti su prisutne u domenu moći, u kome uprkos napretka u zastupljenosti žena u sferi političke participacije, dolazi do slabih ili nikakvih pomaka u domenu raspodele ekonomske i socijalne

⁸ SIPRU, 2018.

moći. Nejednakosti su vidljive i u domenu novca, jer žene imaju niže prihode od muškaraca, a pojedine grupe žena izložene su i višim rizicima od siromaštva. Nejednakosti u domenu vremena pokazuju koliko žene svog vremena i rada troše u brizi o domaćinstvu i porodici, odnosno obavljajući naplaćeni kućni rad, što je vreme koje je najčešće oduzeto od njihovih slobodnih aktivnosti (veoma važnih za blagostanje i lični razvoj), kako pokazuje istraživanje o korišćenju vremena.⁹

Pandemija, a ni mere Vlade, nisu pogodovali smanjenju rodni nejednakosti. Naprotiv, one su postale istaknutije u specifičnom kontekstu koga su odlikovali visoki rizici od zaraze, posebno među onima koji su brinuli o zaraženima ili morali da obavljaju druge poslove koji nose visoke rizike od zaraze. Takođe, postale su istaknutije i u situaciji u kojoj su brojne socijalne usluge poput obrazovanja, brige o deci, starijima, osobama sa invaliditetom, bolesnima, prenete na porodicu u kojoj se ove dužnosti izrazito nejednako raspoređuju između žena i muškaraca.

Kratka istorija pandemije i odgovora na nju

Prvi registrovani slučaj u svetu: Kina, 07.01.2020.¹⁰

Prvi registrovani slučaj u Evropi: Francuska, 24.01.2020.¹¹

SZO proglašava pandemiju: 11.03.2020.¹²

Prvi registrovani slučaj u Srbiji: Subotica, 06.03.2020.¹³

Proglašenje vanrednog stanja: 15.03.2020.¹⁴

Broj obolelih i umrlih 11.04.2020. (datum početka prvog kvantitativnog istraživanja): ukupan broj obolelih je 3.380, a ukupan broj preminulih je 74.¹⁵

⁹ RZS, 2016.

https://rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/Kori%C5%A1%C4%87enje%20vremena%20u%20Republici%20Srbiji_0.pdf

¹⁰ World Health Organization (WHO), Coronavirus disease (COVID-19) outbreak. Dostupno na:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>

¹¹ World Health Organization (WHO), 2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe. Dostupno na:

<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe>

¹² World Health Organization (WHO), Health emergencies, dostupno na: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies>

¹³ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje. Dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%bf%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%80%d1%92%d0%b5%d0%bd-%d0%bf%d1%80%d0%b2%d0%b8-%d1%81%d0%bb%d1%83%d1%87%d0%b0%d1%98-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d0%b0-%d1%83-%d1%81/>

¹⁴ ING- PRO, Odluka o proglašenju vanrednog stanja, dostupno na: <https://www.propisi.net/odluka-o-proglašenju-vanrednog-stanja/>

¹⁵ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje. Dostupno na:

<https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-11-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

Broj obolelih i umrlih 23.04.2020. (datum prvog kvantitativnog završetka istraživanja): ukupan broj obolelih je 7.276, a ukupan broj preminulih je 139.¹⁶
Broj obolelih i umrlih 13.07.2020. (datum početka drugog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja): ukupan broj obolelih je 12.251, a ukupan broj preminulih je 253¹⁷
Broj obolelih i umrlih 25.07.2020. (datum završetka drugog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja): ukupan broj obolelih je 13.372, a ukupan broj preminulih je ¹⁸

Odgovor na pandemiju u Srbiji sledio je „restriktivni model“, koji je podrazumevao paket mera poput zatvaranja granica, ukidanja javnog prevoza radi smanjenja mobilnosti ljudi, relativno visoka ograničenja u kretanju uz periode policijskog časa i višednevnih zatvaranja. Mere su obuhvatale i obustavu rada svih prodavnica osim prehrambenih, premeštanje posla iz kancelarija u domove zaposlenih osim u slučajevima kada to nije moguće ili je neophodno obezbediti osnovna dežurstva, zatvaranje ustanova obrazovanja na svim nivoima, ukidanje javnih i socijalnih usluga u direktnom kontaktu sa građanima/kama, i dr.

To je dovelo do značajnog smanjenja obima poslovanja za većinu preduzeća, dok se manji broj našao pod pritiskom pojačanih radnih obaveza i narasle potražnje, kao što su medicinske ustanove, fabrike zaštitne opreme i medicinskih sredstava i farmaceutska distribucija, ali i kompanije za dostavu, platforme za on-line komunikaciju i sl. Ove promene su se odrazile na nivo aktivnosti i zaposlenosti, ali i na kvalitet zaposlenosti i uslove rada.

Mediji prenose brojne analize ekonomskih efekata pandemije i predviđanja ekonomskih i socijalnih posledica. Istina je da u ovom trenutku, one ne mogu da se predvide do kraja. U monitoru globalnih kretanja na tržištu rada tokom pandemije COVID-19 od 29.04.2020., Međunarodna organizacija rada (International Labour Organization – ILO) procenjuje da je broj radnih sati na globalnom nivou opao za 4,5% u prvom kvartalu 2020., što je ekvivalent 130 miliona radnih mesta sa punim radnim vremenom. Očekuje se da u drugom kvartalu 2020. broj globalnih radnih sati bude 10,5% manji nego u kvartalu pre krize, što je ekvivalentno 305 miliona radnih mesta sa punim radnim vremenom. Najveći gubitak u ovom smislu se predviđa za Severnu, Centralnu i Južnu Ameriku (12,4%), kao i za Evropu i Centralnu Aziju (11,8%) (ILO, 2020: 1). Posebno su ugrožene ranjive kategorije na tržištu rada. Tu pre svih spadaju neformalno zaposleni kojih u svetu prema proceni ILO ima 1,6 milijardi. Ocenjuje se da će stopa relativnog siromaštva u ovoj kategoriji porasti za 34%. (ILO, 2020: 2).

¹⁶ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje, dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-23-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>

¹⁷ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje, dostupno na: <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/347976/informacija-o-novom-korona-virusu-na-dan-5-jun-2020-godine-u-15-casova.php>

¹⁸ Informacije sa zvaničnog sajta Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje. Dostupno na: <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/348169/informacija-o-novom-korona-virusu-na-dan-15-jun-2020-godine-u-15-casova.php>

4. EKONOMIJA BRIGE NA TRŽIŠTU USLUGA U VREME PANDEMIJE

4.1 Uticaj pandemije na radnu snagu zaposlenu u sektoru formalne i neformalne ekonomije brige

Kada se fokus stavi na ekonomiju brige (care economy) koja je tržišnog karaktera, ona obuhvata sektore obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, kao i delatnosti pomoći domaćinstvima koje se pružaju kroz formalne ili neformalne aranžmane za naknadu u novcu ili naturi. Međutim, nisu svi zaposleni u ovim sektorima radnici koji pružaju brigu (care workers). Na primer, administrativno osoblje u zdravstvu se ne može smatrati zaposlenima koji pružaju brigu i mada rade u sektoru ekonomije brige, njihov status i karakteristike rada su bitno drugačiji. Zbog toga je u ovoj analizi kontigent zaposlenih u ekonomiji brige definisan na osnovu zanimanja i sektora, tako da su u njega uključeni samo oni koji obavljaju rad vezan za brigu o drugima (direktnu ili indirektnu) i to u sektorima koji spadaju u ekonomiju brige (obrazovanje, zdravstvena, socijalna zaštita i podrška domaćinstvima). Tako, na primer, psiholozi u školama i zdravstvenim uslugama su uključeni u radnike koji pružaju usluge brige, a psiholozi u marketingu su isključeni iz ovog kontigenta. Važno je napomenuti da su higijeničari, kuvari, dakle osobe koje obavljaju aktivnosti indirektno brige uključene u kontigent zaposlenih koji pružaju brigu samo ukoliko rade u sektorima ekonomije brige. Tako su, na primer, higijeničari/ke koji rade u zdravstvu uključeni a oni koji rade u finansijama isključeni iz ekonomije brige. Treba imati u vidu da zanimanja koja pružaju direktnu brigu imaju i dodatnu dimenziju emocionalnog angažmana, koju zanimanja koja obavljaju indirektnu brigu ne moraju da imaju. Ipak, odlučeno je da se oni koji obavljaju aktivnosti indirektno brige u sektorima ekonomije brige uključe u kontigent zaposlenih u brizi o drugima.

Navedeni kriterijumi slede metodologiju primenjenu u globalnoj studiji ILO,¹⁹ o zaposlenima u ekonomiji brige. U skladu sa tim, u kontigent zaposlenih u tržišnom sektoru ekonomije brige uračunate su sledeće kategorije zaposlenih (formalno ili neformalno):

- 1) Zaposleni u zanimanjima direktne ili indirektno brige u sektoru obrazovanja (vaspitačka, nastavnička, profesorska, pedagoška, psihološka zanimanja, higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.);
- 2) Zaposleni u zanimanjima direktne ili indirektno brige u sektoru zdravstvene zaštite (medicinsko osoblje, farmaceuti/kinje, higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.);
- 3) Zaposleni u zanimanjima direktne ili indirektno brige u sektoru socijalne zaštite (socijalni radnici/e, psiholozi, pedagozi, vaspitači, medicinsko osoblje, negovatelji, zdravstveno osoblje u rezidencijalnim institucijama, higijeničari/ke, kuvari/ce, i sl.);
- 4) Osobe koje pružaju usluge domaćinstvima za naknadu (čišćenje, čuvanje dece, starijih, bolesnih).

Prema podacima istraživanja o uticaju pandemije COVID-19 na zaposlenost u Srbiji²⁰, kontigent zaposlenih u uzorku koji uključuje četiri navedene kategorije činio je gotovo 18% svih zaposlenih u nepoljoprivrednom

¹⁹ ILO, 2018.

²⁰ SeConS, 2020.

sektoru (17,6%).²¹ Više od polovine (52,1%) je bilo zaposleno u obrazovanju, dok je u sektoru zdravstvene i socijalne zaštite bilo zaposleno 41,9%. Reč je o dominantno ženskoj radnoj snazi, koja čini 78,7% zaposlenih u ekonomiji brige.

Zaposleni u ekonomiji brige značajno su manje bili pogođeni gubitkom posla zbog pandemije i uvođenja vanrednog stanja. Prema podacima istog istraživanja, u aprilu 2020. godine, u vreme najrestriktivnijih mera, bez posla je ostalo 4,3% zaposlenih u ovom sektoru, dok je među ostalim zaposlenim licima stopa gubitka posla iznosila 9,1%.²² Ovo ne iznenađuje, imajući u vidu da je upravo reč o radnoj snazi u sektorima koji su bili na prvoj liniji odgovora na pandemiju, posebno kada je u pitanju sektor zdravstvene zaštite u kome su čak i povećane potrebe za radnom snagom.

S obzirom da je reč o malom broju lica u uzorku koji su bili zaposleni u sektoru ekonomije brige a ostali bez posla u aprilu (samo 12), nije statistički pouzdano detaljnije proučavati karakteristike te grupe. Najčešći razlog za ostanak bez posla je, kao i u opštem uzorku, to što su dobili otkaz jer je firma obustavila aktivnosti zbog mera Vlade u odgovoru na pandemiju, iza koga sledi i istek kratkoročnog ugovora, nakon čega nije ponuđen novi ugovor.

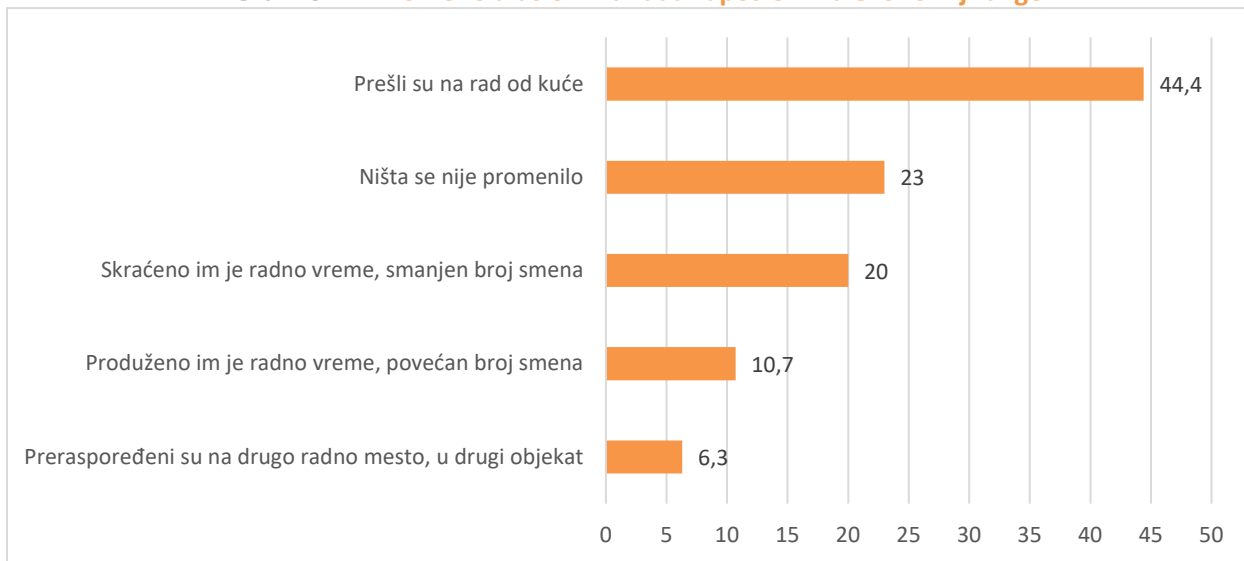
Zaposleni u ekonomiji brige nisu nipošto homogena grupa. Značajne razlike postoje u statusu na tržištu rada između onih koji su zaposleni u sektorima obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite i onih koji obavljaju najčešće neformalno rad za privatna domaćinstva²³. No i između zaposlenih u prva tri sektora razlike su bile veoma izražene u uslovima pandemije. Veliki udeo zaposlenih u ekonomiji brige prešao je tokom pandemije i vanrednog stanja na rad od kuće, a reč je uglavnom o zaposlenima u sektoru obrazovanja i socijalne zaštite, dok su zdravstveni radnici nastavili pretežno da obavljaju svoje radne zadatke na radnom mestu, kao i pre pandemije. Petina zaposlenih je radila skraćeno radno vreme, odnosno manji broj smena, dok je 10,7% radilo duže radno vreme nego inače ili veći broj smena. Jedan deo zaposlenih je preraspoređen na drugo radno mesto, u drugi objekat (Grafikon 2).

²¹ Reč je o poduzorku od 282 lica zaposlenih u navedenim sektorima.

²² "Zaposleni su lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili naturi), kao i lica koja su imala zaposlenje, ali koja su u toj sedmici bila odsutna sa posla. U zaposlena lica, pored lica koja imaju zasnovan radni odnos i rade u preduzeću, ustanovi ili u drugoj vrsti organizacije ili rade kao privatni preduzetnici, uključuju se i individualni poljoprivrednici, pomažući članovi u domaćinstvu, kao i lica koja su obavljala neki posao koji su samostalno pronašla i ugovorila (usmeno ili pismeno) bez zasnivanja radnog odnosa i kojima je taj rad predstavljao jedini izvor sredstava za život. Prema tome, u Anketi se ne uzima u obzir formalni status lica koje se anketira, nego se radni status tog lica određuje na osnovu stvarne aktivnosti koju je ono obavljalo u posmatranoj sedmici." (RZS, ARS metodološko uputstvo, str. 2, pristupljeno 30.05.2020. na adresi <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Doc/G201720107.docx>)

²³ Ovih je lica u uzorku bilo veoma malo da bi se mogla sprovesti analiza, svega 7 slučajeva.

Grafikon 2: Promene u uslovima rada zaposlenih u ekonomiji brige

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Kada su u pitanju oni koji su prešli na rad od kuće, u 46,2% slučajeva ispitanici/ce su naveli/e da su kod kuće radili jednako kao i na radnom mestu. Jedna petina (20%) je navela da je radila više jer je bilo više posla, a reč je uglavnom o nastavnom osoblju koje je moralo da se prilagodi novim, digitalnim uslovima vođenja nastave. Sa druge strane 17,6% je radilo manje nego inače jer je imalo manje posla, a opet je reč uglavnom o zaposlenima u obrazovanju. Dok je 5% ispitanih tvrdilo da je kod kuće uspevalo da uradi više nego na radnom mestu jer su bili efikasniji, 13,4% je navelo da je uspevalo da uradi manje nego inače, jer su bili manje efikasni. Gotovo četvrtina onih koji su prešli na rad od kuće (24,4%) nije imala odgovarajuće mesto u stambenom prostoru na kome bi se mogla adekvatno posvetiti radnim obavezama, a 5% nije imalo odgovarajuću tehnologiju, poput kompjutera, laptopa, interneta i sl. Gotovo 40% je radilo češće u toku noći da bi mogli da postignu radne zadatke ili da bi uspeli da rade na miru. Gotovo trećina (31,9%) se osećala frustrirano zbog toga što je posao zadirao u njihovu privatnost, ometao porodični život, a 16,8% se osećalo frustrirano zbog toga što su ih članovi porodice ometali da se posvete poslu.

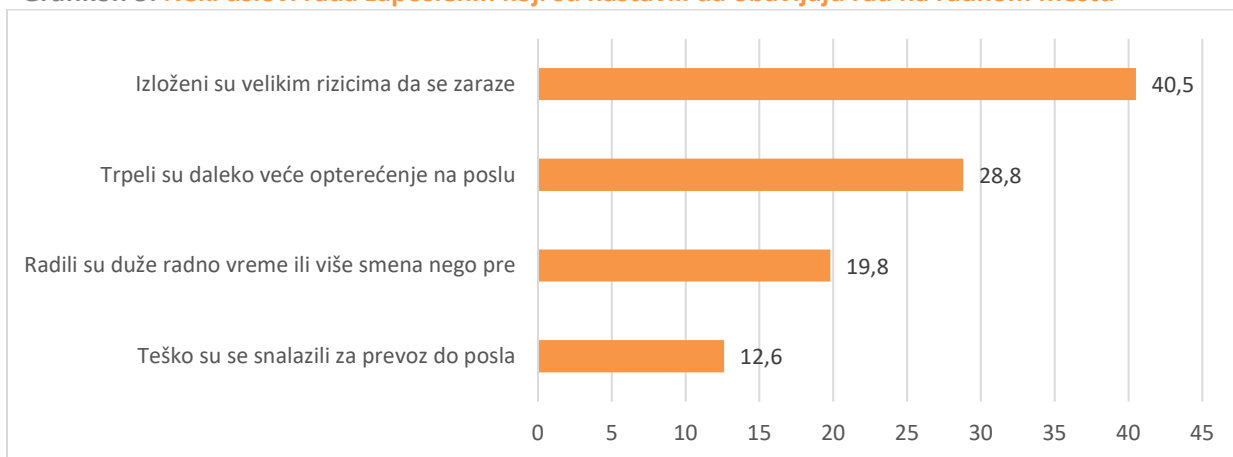
Nalazi dobijeni dubinskim intervjuima pokazali su da su se zaposleni koji su tokom pandemije prešli na rad od kuće suočili sa poteškoćama pri obavljanju svog posla koje od sada nisu imali. Zaposleni u vrtićima istakli su da je bilo zahtevno osmisliti svakodnevne aktivnosti, koji se tiču brige o deci, i preneti ih roditeljima. Naime, obaveza je podrazumevala da se osmisle kreativne vežbe za razvoj motoričkih i kognitivnih sposobnosti dece, koje su se roditeljima prenosile putem Viber grupe. Uslov je bio da te aktivnosti budu kompleksnije od crtanja i običnog igranja, za roditelje nisu bile obavezujuće i nije bilo nadzora nad njihovim sprovođenjem i rezultatima, ali je obaveza zaposlenih bila da to redovno osmišljavaju. Ispitanice su navele da im je ovakva vrsta aktivnosti u izmenjenom radnom okruženju predstavljala izvor stresa i frustracije.

Po ceo dan ste preokupirani time šta biste mogli da smislite, a da bude dovoljno zanimljivo i da ujedno može da se obavi kod kuće. Nekako se osećate kao da je posao stalno tu.

Vaspitačica u Beogradu, 50 godina

Zaposleni koji su nastavili da obavljaju rad na radnom mestu izvan kuće suočavali su se sa povećanim zdravstvenim rizicima, ali i teškoćama u organizovanju prevoza za odlazak na posao u uslovima kada je javni prevoz bio obustavljen, kao i sa teškoćama u organizaciji porodičnog života ukoliko imaju malu decu, zbog obustavljanja rada obdaništa i škola. Značajan je udeo onih koji su bili izloženi velikim rizicima da se zaraze, a to su najčešće zaposleni u zdravstvu. Više od četvrtine je trpelo daleko veće opterećenje na poslu, gotovo petina je radila duže radno vreme ili više smena nego inače, a značajan je i broj onih koji su se teško snalazili za prevoz do i sa posla (Grafikon 3).

Grafikon 3: Neki uslovi rada zaposlenih koji su nastavili da obavljaju rad na radnom mestu

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Dubinski intervjui sa ženama zaposlenim u ekonomiji nege pokazali su da se uslovi rada jesu značajno izmenili. Medicinski radnici, odnosno medicinske sestre i doktori, nastavili su da obavljaju svoj posao, ali su smene produžene i zahtevala se konstantna upotreba potpune zaštitne opreme. Ovakvih uslovi rada uticali su na to da su zaposleni bili pod stresom i u strahu, izazvanom pretežno neizvesnošću u vezi opšte zdravstvene situacije.

“Nismo znali šta se tačno dešava, koja je to vrsta respiratorne infekcije i kako do nje uopšte dolazi. U svom radu sam se susrela sa dosta sličnih slučajeva, ali ovo je bilo drugačije.”

Specijalista opšte medicine iz Kraljeva, 51 godina

“Bilo je neprijatno kada su došli da nas testiraju, to je bilo jako stresno. Koliko god da smo se pazili, nikad nisi siguran da li je sve u redu. Bila sam pod stresom, ali sam se trudila da to zadržim za sebe i da zaštitim sve ljude oko sebe. Nisam bila ljuta i nezadovoljna, ali strah jeste bio prisutan. Trudila sam se

da budem mirna, da ne paničim... Plašili smo se jer nismo znala odakle to dolazi i šta je zapravo u pitanju."

Medicinska sestra u domu za stara lica iz Beograda, 28 godina

U izrazitoj većini slučajeva (94%) zaposleni u sektorima uvrštenim u ekonomiju brige su tvrdili da je poslodavac obezbedio odgovarajuća sredstva lične zaštite, poput maski, vizira i rukavica. U 26,2% slučajeva poslodavac je preraspodelio rad po smenama iz bezbednosnih razloga, a u 7,1% slučajeva poslodavac je reorganizovao rad tako da u istom prostoru zaposleni rade na bezbednoj međusobnoj udaljenosti. Ipak, 7,1% je tvrdilo da nije imalo dovoljno zaštitne opreme. Izrazita većina ispitanih je uvek koristila zaštitnu opremu (93%), dok je 7% koristilo ponekad, ali ne uvek.

Ključni nalazi

- Ekonomija brige u svom tržišnom segmentu obuhvata socijalne usluge u sektoru obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, kao i najčešće neformalne, ali plaćene usluge koje se pružaju domaćinstvima.
- Ekonomija brige je segment ekonomije koji zapošljava većinski žensku radnu snagu.
- U kontekstu pandemije i mera vanrednog stanja, pokazala se heterogenost sektora, sa polarizovanim efektima: u sektoru obrazovanja, socijalne zaštite uslovi rada su promenjeni tako da su zaposleni uglavnom prešli na rad od kuće i bili zaštićeniji od zdravstvenih rizika, dok su zaposleni u sektoru zdravstvene zaštite bili na prvoj liniji odgovora na pandemiju i izloženi povećanim zdravstvenim rizicima.
- U kontingentu zaposlenih u obrazovanju primetna je polarizacija na one koji su bili izloženi većem radnom opterećenju usled prelaska na nove, digitalne oblike rada, i one koji su izvestili o smanjenom radnom opterećenju usled manje posla. Očigledno prelazak na digitalne i udaljene oblike obrazovanja nije jednako pogodilo sve zaposlene u sektoru obrazovanja, odnosno i sve zaposlene u nastavnim zanimanjima.
- Rad od kuće nije odgovarao svima, deo zaposlenih nije imao odgovarajuće radne uslove, bilo zbog nedostatka prostora za rad, tehnologije za rad ili teškoća povezanih sa prodiranjem posla u privatnost porodice ili opterećenjem porodičnim obavezama zbog kojih je trpeo posao. U svakom slučaju, ovi izazovi stvarali su frustracije kod značajnog dela zaposlenih koji su prešli na rad od kuće.
- Rad koji su zaposleni nastavili da obavljaju na uobičajenim radnim mestima bio je povezan sa velikim zdravstvenim rizicima i povećanim radnim opterećenjima, uz koje su stresu doprinosile i teškoće povezane sa organizacijom prevoza na posao usled obustavljanja javnog prevoza kao i sa organizacijom brige o deci u uslovima kada su obdaništa i škole obustavili rad.
- Većina zaposlenih imala je obezbeđenu zaštitnu opremu, ali je manji broj prijavio i da nije imao sasvim adekvatnu zaštitu ili je nije koristio redovno.
- Sagledano iz šire perspektive efekata pandemije na zaposlenost, teret odgovora na pandemiju naročito su podnele žene zaposlene posebno u onom segmentu ekonomije brige koji se odnosi na sektor zdravstva. Zaposleni u ovom sektoru, zajedno sa zaposlenima u drugim zanimanjima koja su se

našla na prvoj liniji zdravstvenih rizika, poput supermarketa, a među kojima takođe dominiraju žene, podneli su najveće radno opterećenje u nepovoljnim uslovima rada tokom vanrednog stanja.

4.2 Uticaj pandemije na korisnike ekonomije brige

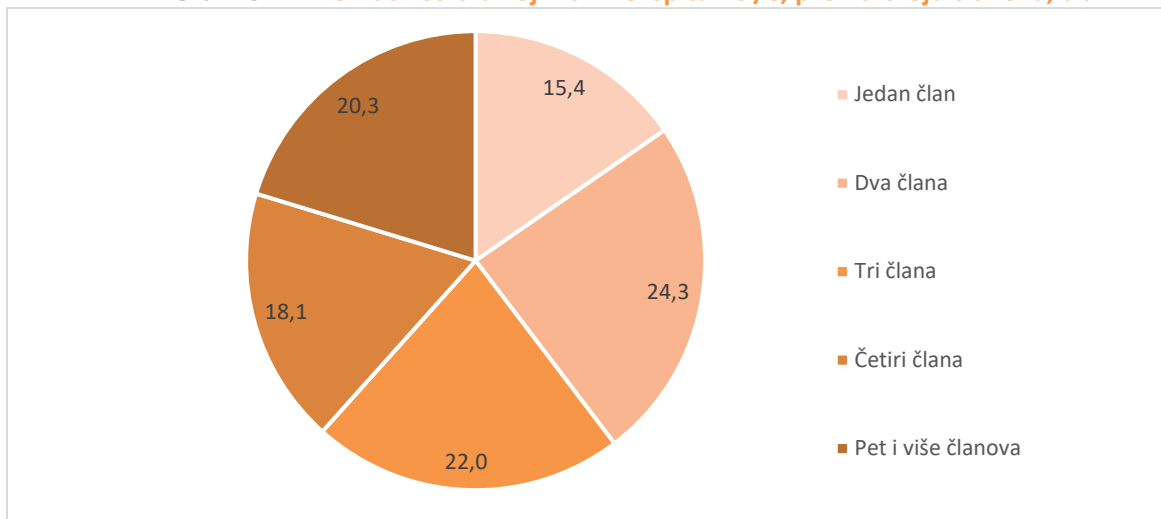
Slika o stanju na strani potreba za uslugama ekonomije brige u domaćinstvima i načinu njihovog zadovoljavanja tokom pandemije dobijena je na osnovu istraživanja koje je sprovedeno u Srbiji u okviru regionalnog istraživanja UNFPA i UN Women o uticaju COVID-19 pandemije na osnaživanje žena i muškaraca. Žene i muškarci iz uzorka žive u domaćinstvima prosečne veličine od 3,2 člana što je nešto iznad proseka za Srbiju prema poslednjem urađenom popisu stanovništva²⁴. Oko 15% ispitanih žive sami. Reč je o pretežno starijim osobama: više od polovine (54,7%) su stariji od 65 godina, 15,9% su stari između 55 i 64 godine, a 29,3% su pripadaju mlađoj i starijoj populaciji (29,4%). Ova starosna struktura samačkih domaćinstava odražava stanje na koje su ukazala brojna sociološka istraživanja²⁵, a prema kojima su samačka domaćinstva najčešće domaćinstva starijih osoba a ne mladih koji započinju samostalan život. Naime, usled teškoća povezanih sa zapošljavanjem mladih, obezbeđivanjem stambenog prostora, mlade osobe odlaze osamostaljivanje i žive duže u roditeljskim domaćinstvima nego njihovi vršnjaci u nekim drugim državama evropskog prostora. Međutim, sa stanovišta potrebama za uslugama ekonomije brige, ovakva starosna struktura samačkih domaćinstava ukazuje na značajnu potrebu za ovim uslugama izvan domaćinstva (bilo sa tržišta usluga ili iz drugih domaćinstava neformalnih mreža podrške), usled nedostatka potencijala da se briga obezbedi unutar domaćinstva.

Gotovo u četvrtini slučajeva ispitanici/e žive u dvočlanim domaćinstvima. I u ovom slučaju visok je udeo starije populacije koja živi u ovom tipu domaćinstva: 36,4% su stariji od 65 godina, 27% su stari između 55 i 64 godine, dok je mlađih (18-34 godina) koji žive u ovakvim domaćinstvima tek 12,8%, a preostalih 13,8% odlazi na osobe srednje starosti (35-54). Sa druge strane, osobe srednje starosti najčešće žive u srednje velikim (3-4 člana) ili većim domaćinstvima (5 i više članova). Tako recimo, u skupini domaćinstava koja imaju 3-4 člana, udeo osoba starih 65-54 godine iznosi 46,5%, a u skupini domaćinstava sa 5 i više članova, oni čine 43,9%.

²⁴ Prema popisu stanovništva koji je urađen 2011. godine u Srbiji je prosečna veličina domaćinstva iznosila 2,88 (RSZ.(2011), Popisni podaci – exel tabele. Dostupno na https://www.stat.gov.rs/media/3761/2_domacinstva-prema-broju-clanova-ponaseljima.xls)

²⁵ RSZ, 2017.

Grafikon 4: Domaćinstva u kojima žive ispitanici/e, prema broju članova, u %

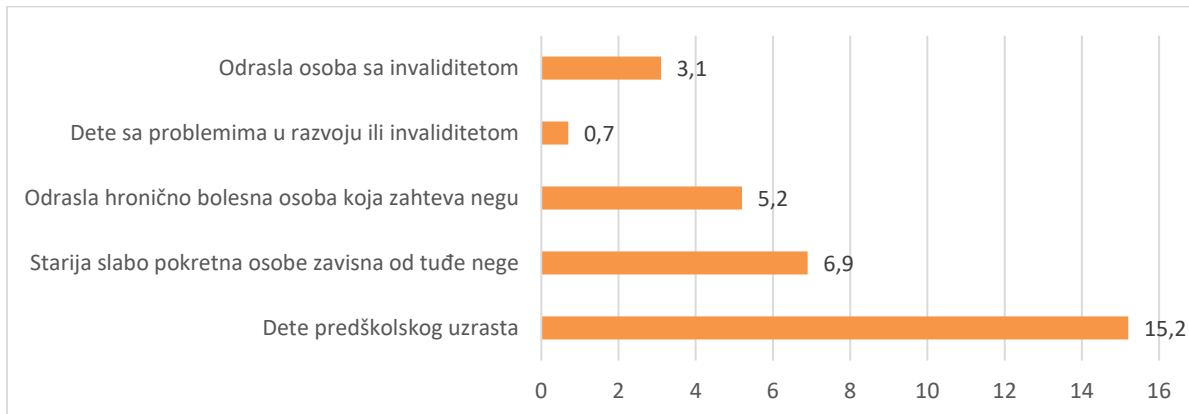
Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Potrebe za uslugama brige među domaćinstvima iz uzorka uslovljene su prisustvom male dece u domaćinstvu, starijih osoba kojima je potrebna podrška, osoba sa invaliditetom ili bolesnih osoba. Kada se uzmu u obzir zajedno potrebe za brigom o predškolskoj deci i potrebe za posebnom negom članova domaćinstva kojima je to potrebno iz različitih razloga, u uzorku je ukupno 25,9% domaćinstava koja su u vreme pandemije imala potrebu za uslugama ekonomije brige samo u domenu direktnih usluga brige o deci, starijima, bolesnima, osobama sa invaliditetom, odnosno uslugama zdravstvene i socijalne zaštite.

U uzorku istraživanja domaćinstva sa malom decom (0-6 godina) čine 15,2%, a domaćinstva sa decom starom 7-17 godina čine 19,3% svih domaćinstava. U 29,3% domaćinstava postoji barem jedna osoba stara 65 i više godina. Naravno to ne znači da sva domaćinstva sa starijim osobama imaju potrebe za uslugama brige. Naprotiv, mlađe starije osobe (65-74 godine) često su značajni izvor socijalne podrške porodici, a ne korisnici brige.

U uzorku je identifikovano 12,5% domaćinstava koja imaju potrebu za nekim oblikom posebne brige, bilo zbog toga što imaju stariju ili slabo pokretnu osobu koja zavisi od tuđe nege (6,9%), ili osobu sa težom hroničnom bolešću koja zahteva tuđu negu (5,2%), dete sa problemima u razvoju ili invaliditetom (0,7%) ili odraslu osobu sa invaliditetom (3,1%).

Grafikon 5: Domaćinstva prema prisustvu članova sa posebnim potrebama za brigom i negom

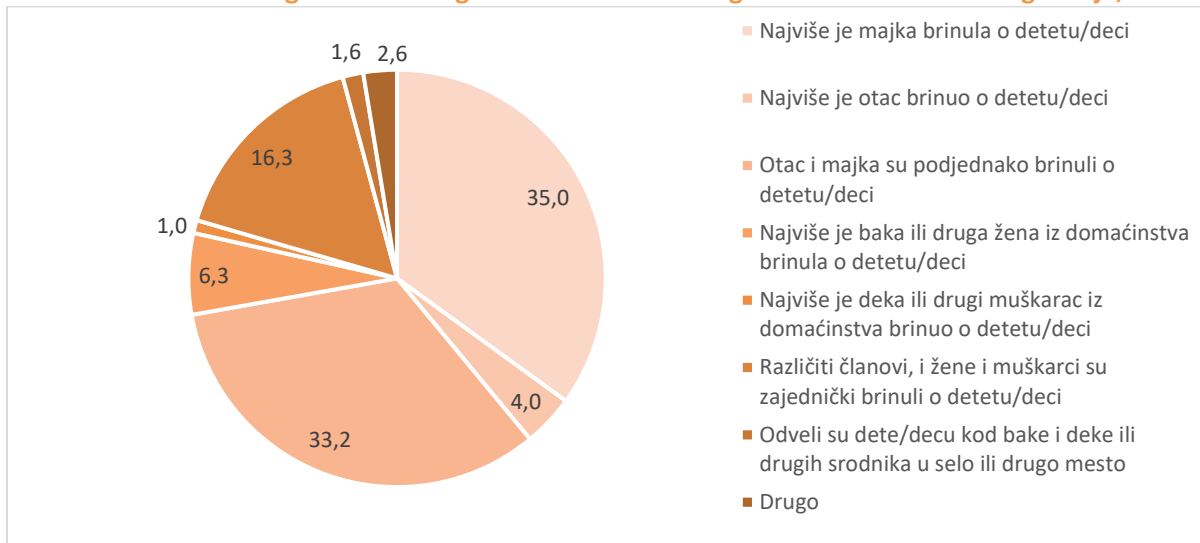

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Briga o maloj deci

Pre pandemije i proglašenja vanrednog stanja kada su zatvorene sva obdaništa i škole, 60,3% dece uzrasta 0-6 godina je išlo u vrtić ili pohađalo obavezno predškolsko obrazovanje. Sa izbijanjem pandemije briga o maloj deci u potpunosti je prenet na porodicu, ali se nije jednako rasporedila između roditelja a u pojedinim slučajevima briga je pala pretežno u odgovornost baka, deka ili drugih osoba u domaćinstvu (Grafikon 6). U više od trećine domaćinstava o maloj deci je najviše brinula majka, u trećini slučajeva zajedno majka i otac, a potom su zajednički brigu delili različiti članovi domaćinstva među kojima je bilo i žena i muškaraca. Preuzimanje brige od strane očeva se javlja kao izrazito redak modalitet među domaćinstvima iz uzorka.

Grafikon 6: Podela odgovornosti brige za decu uzrasta 0-6 godina tokom vanrednog stanja, u %

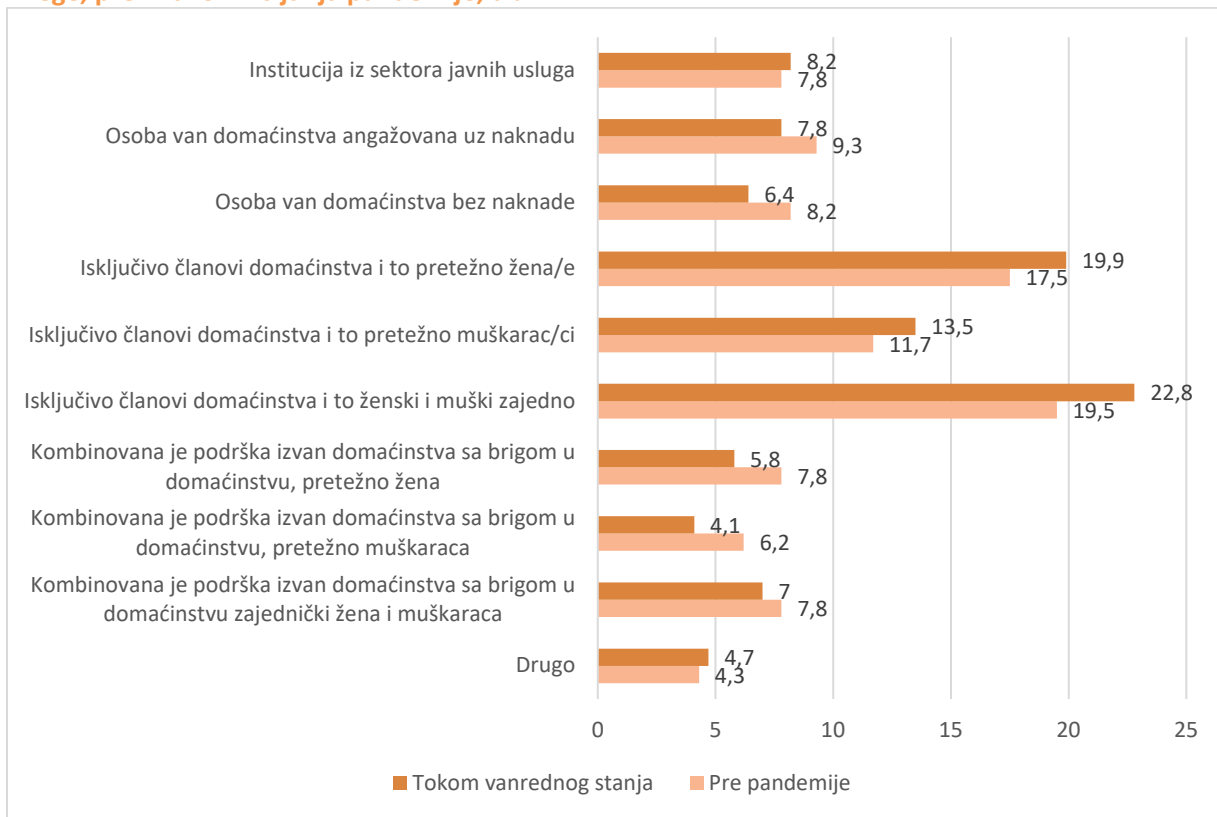
Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Briga o starijim slabo pokretnim osobama

Pre izbijanja pandemije i uvođenja vanrednog stanja, podrška starijim slabo pokretnim osobama je najčešće pružana isključivo unutar domaćinstva - u 48,7% slučajeva. Oslanjanje na institucije i organizacije u pružanju brige zabeleženo je samo u manjem broju domaćinstava (7,8%), angažovanje osobe izvan domaćinstva bilo je prisutno u 9,3% slučajeva uz naknadu i u 8,2% slučajeva bez naknade, a u nešto više od petine domaćinstava (21,8%), briga o starijoj osobi je organizovana u kombinaciji angažovanja osoba unutar i izvan domaćinstva (Grafikon 7). Podaci istraživanja ukazuju da se efekat pandemije i vanrednog stanja ispoljio pre svega u manjem oslanjanju na spoljnu podršku i većem oslanjanju na sopstvene resurse u domaćinstvu, izuzev u slučaju institucionalne podrške (nešto je povećan broj domaćinstava koja su pribegla institucionalnim rešenjima nakon izbijanja pandemije, ali je razlika veoma mala, 0,4%). Svi ostali modaliteti koji uključuju oslanjanje na osobe van domaćinstva su pokazali pad. Tako dok je pre pandemije 39,3% domaćinstava angažovalo osobu izvan domaćinstva bilo kao glavni način organizovanja brige ili u kombinaciji sa brigom koju su pružali članovi domaćinstva, nakon izbijanja pandemije i proglašenja vanrednog stanja, to je i dalje činilo 31,1% domaćinstava. Istovremeno, udeo domaćinstava koja isključivo pružaju brigu starijim osobama unutar domaćinstva povećan je sa 48,7% na 56,2%.

Nalazi ovog istraživanja u skladu su sa ranijim nalazima različitih istraživanja koja su ispitivala podele odgovornosti u domaćinstvu u ekonomiji brige. Naime, prema ovim istraživanjima, postoje jasni rodni, dugotrajni obrasci podele odgovornosti, koji ukazuju da se žene značajno više nego muškarci brinu o maloj deci, a da je rodna neravnoteža u brizi o starijima manje izražena, odnosno da se muškarci više uključuju u negu o starijima, koji su često njihovi roditelji. Normativna i vrednosna pozadina ovakvih obrazaca do sada nije dublje ispitivana, ali se može pretpostaviti da se briga o roditeljima spremnije prihvata od strane muškaraca nego briga o deci, zbog toga što je odgovornost za roditelje više individualizovana (ne zajednička, po principu svako je najodgovorniji za svoje roditelje), a briga o deci koja bi trebalo da je zajednička, lako se prenosi patrijarhalnim normativnim i vrednosnim sistemom u primarnu dužnost žena.

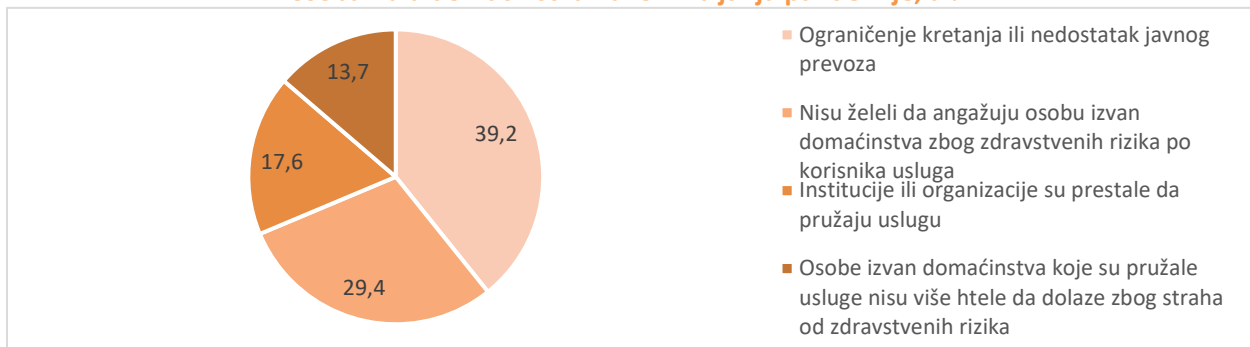
Grafikon 7: Modaliteti brige o starijim slabije pokretnim osobama u domaćinstvu, zavisnim od tuđe nege, pre i nakon izbijanja pandemije, u %

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Razlog za promene u obezbeđivanju brige o starijoj slabo pokretnoj osobi u domaćinstvu najčešće je bilo to što osobe koje su pružale uslugu izvan domaćinstva nisu više bile u mogućnosti da to rade zbog ograničenog kretanja ili nedostatka javnog prevoza (39,2%), zbog toga što članovi domaćinstva više nisu želeli da angažuju osobu izvan domaćinstva zbog zdravstvenih rizika po korisnika usluga (29,4%), zbog toga što institucije ili organizacije nisu pružale usluge za vreme vanrednog stanja (17,6%), ili zato što osobe izvan domaćinstva koje su prethodno pružale usluge nisu više htele da pružaju uslugu zbog straha od zdravstvenih rizika (13,7%).

Grafikon 8: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o starijim slabo pokretnim osobama u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %

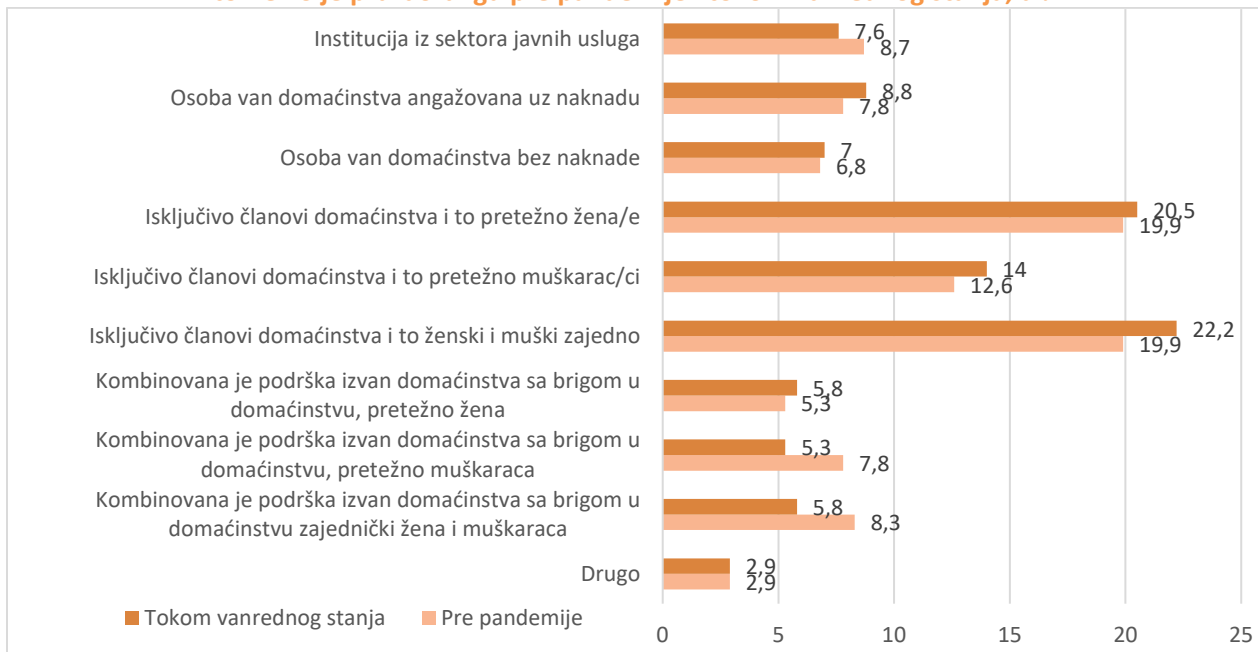
Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Opisane promene u obezbeđivanju brige o starijim slabo pokretnim osobama, u više od polovine slučajeva su povećale opterećenje članova domaćinstva, ali podjednako muških i ženskih (52,9%). U 29,4% slučajeva posebno su opteretile žene u domaćinstvu a u 17,6% slučajeva povećano je opterećenje muškaraca. U većini slučajeva (83,5%), nakon ukidanja vanrednog stanja, domaćinstva su se vratila na način zadovoljavanja potrebe za brigom o starijoj osobi na koji su to činila pre pandemije. Manji udeo domaćinstava, ipak je zadržao obrasce pružanja brige kao i tokom vanrednog stanja.

Briga o odraslim osobama sa težim hroničnim bolestima

Obrasci brige o odraslim hronično obolelim osobama koje zahtevaju tuđu negu su vrlo slični obrascima brige o starijim osobama (Grafikon 9). I u ovom slučaju pre pandemije najčešće je briga obezbeđivana isključivo unutar domaćinstva (u 52,4% slučajeva). Na podršku institucija iz sektora javnih usluga oslanjalo se 8,7% domaćinstava, na podršku osoba izvan domaćinstva plaćenih ili bez naknade 14,6% domaćinstava, a na kombinovanu podršku izvan i unutar domaćinstva 21,4%. Sa izbijanjem pandemije, udeo domaćinstava koja su se oslanjala na institucionalnu podršku opao je za 1,1 procentni poen, udeo domaćinstava koja u bilo kom modalitetu angažuju osobe izvan domaćinstva opao je sa 36% na 32,7%, mada trend nije konzistentan kod svih modaliteta. Naime, nešto je povećan udeo domaćinstava koja su se isključivo oslanjala na podršku osoba izvan domaćinstva bilo da je reč o angažmanu uz nadoknadu ili bez nje, kao i domaćinstava koja su to praktikovala u kombinaciji sa brigom koju su unutar domaćinstva obezbeđivale žene, dok je smanjen udeo domaćinstava koja su kombinovala brigu spolja angažovane osobe sa brigom koju su pružali muškarci unutar domaćinstva ili zajedno više osoba. To ukazuje da su muškarci u domaćinstvu preuzeli nešto veću odgovornost u brizi o hronično bolesnim članovima. Istovremeno, povećan je udeo domaćinstava koja isključivo sopstvenim resursima obezbeđuju brigu hronično bolesnima, sa 52,4% na 56,7%, i opet najviše se ovo povećanje ispoljava u modalitetu brige koju pretežno pružaju muškarci ili zajedno žene i muškarci iz domaćinstva (Grafikon 9).

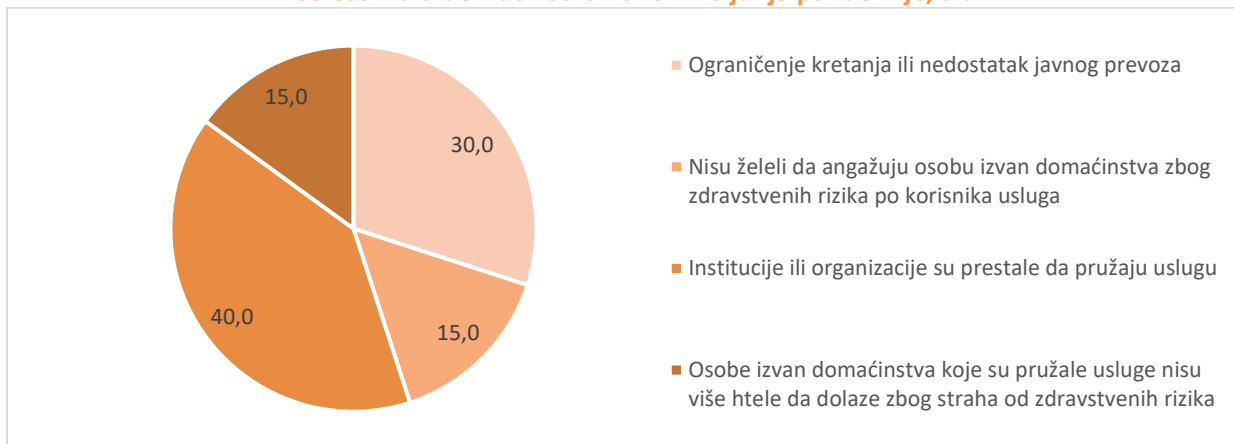
Grafikon 9: Briga o odraslim osobama sa težim hroničnim bolestima koje zahtevaju tuđu negu prema tome ko je pružao brigu pre pandemije i tokom vanrednog stanja, u %

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

U ovom slučaju najčešći razlog za promene u modalitetima obezbeđivanja brige je prestanak rada institucija koje su pružale uslugu, iza koga sledi restrikcija u kretanju i ukidanje javnog prevoza, a potom u podjednako proporciji nespremnost domaćinstava ili angažovanih osoba izvan domaćinstva da se izlažu zdravstvenim rizicima (Grafikon 10).

Grafikon 10: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o osobama sa težim hroničnim bolestima u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Promene u modalitetima pružanja brige, prema izjavama ispitanih, najčešće su jednako opteretile žene i muškarce u domaćinstvu (42,5%), ali su i nešto češće opteretile žene (30%) nego muškarce (27,5%). U 90,1% slučajeva nakon ukidanja vanrednog stanja vratili su se na raniji način obezbeđivanja brige.

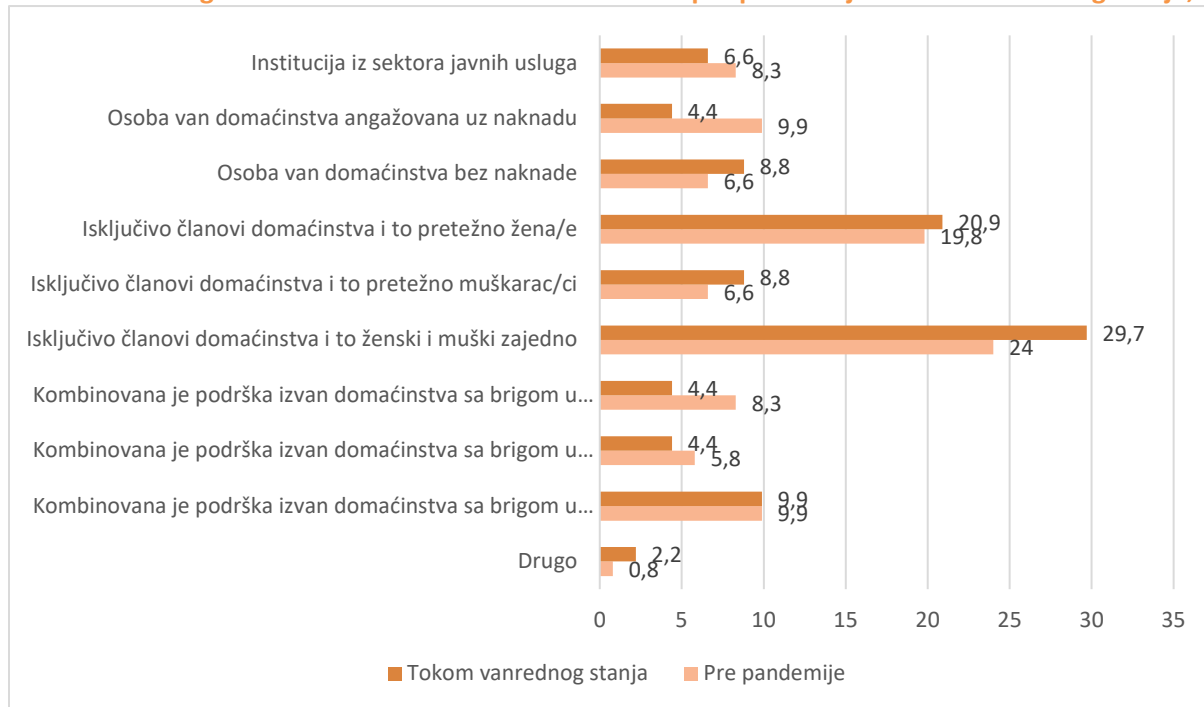
Briga o deci sa teškoćama u razvoju ili invaliditetom

Zbog malog broja slučajeva koji su prijavili potrebu za brigom o deci sa teškoćama u razvoju ili invaliditetom (svega 14 slučajeva), nije moguće sprovesti analizu kao u drugim oblicima brige. Osnovni, kvalitativni uvidi u ove podatke, koji ne dopuštaju statistička uopštavanja, ukazuju da se pre pandemije briga obezbeđivala pretežno unutar domaćinstva ili u kombinaciji sa osobom angažovanom izvan domaćinstva, a da je tokom pandemije briga gotovo u potpunosti prešla na domaćinstva. Pritom je opterećenje uglavnom prešlo na žene.

Briga o odraslim osobama sa invaliditetom

Briga o odraslim osobama sa invaliditetom je pre pandemije najčešće pružana isključivo unutar domaćinstva (50,4%). Na podršku javnih usluga oslanjalo se 8,3% domaćinstava, na pretežnu podršku osoba izvan domaćinstva 16,5% domaćinstava, a obezbeđivanje brige kombinacijom unutrašnjih i spoljnjih resursa zabeleženo je kod 24% domaćinstava. Sa izbijanjem pandemije, opada udeo domaćinstava koja se oslanjaju na institucionalnu podršku i podršku plaćene pomoći izvan domaćinstva a povećava udeo domaćinstava koja isključivo unutrašnjim resursima obezbeđuju podršku (sa 50,4% na 59,4%), kao i oslanjanje na osobe izvan domaćinstva ali koje pružaju podršku van tržišnog odnosa (sa 6,6% na 8,8%), bez naknade (Grafikon 11).

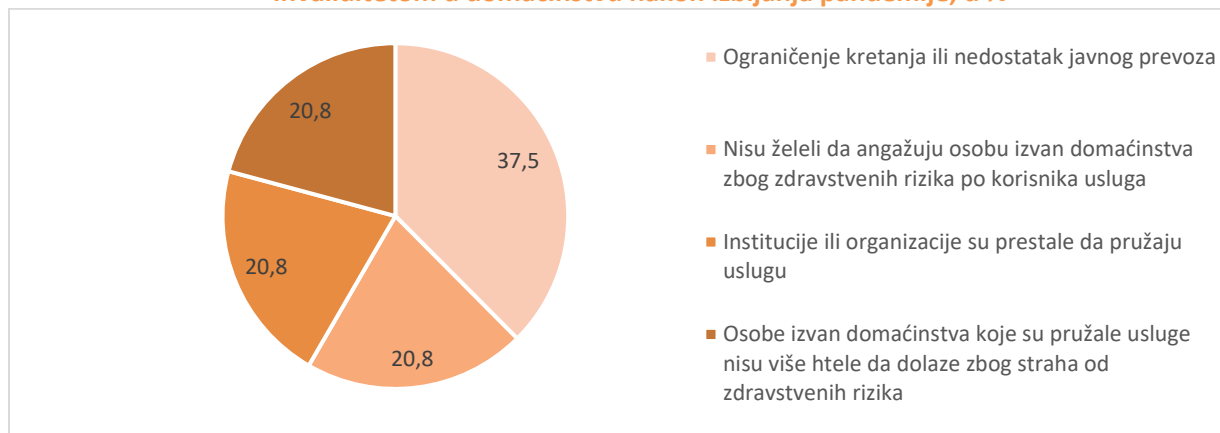
Grafikon 11: Briga o odraslim osobama sa invaliditetom pre pandemije i tokom vanrednog stanja, u %

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Najčešći razlog za promene u modalitetima obezbeđivanja brige su bila ograničenja kretanja tokom vanrednog stanja kao posledica policijskog časa i ukidanja javnog prevoza, dok su ostali razlozi bili jednako zastupljeni – prestanak rada institucija, strah od zdravstvenih rizika bilo na strani korisnika ili pružalaca usluge izvan domaćinstva (Grafikon 12).

Grafikon 12: Razlozi za promene u modalitetima obezbeđivanja brige o odraslim osobama sa invaliditetom u domaćinstvu nakon izbijanja pandemije, u %

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women

Premeštanje težišta na domaćinstvo u brizi o osobama sa invaliditetom, najčešće je povećalo opterećenost žena u domaćinstvu (u 37,5% slučajeva), nešto ređe opterećenje je jednako povećano kod žena i muškaraca u domaćinstvu (29,2%) a najređe je povećano opterećenje muškaraca (25%). Nakon ukidanja vanrednog stanja, većina domaćinstava (88,3%) se vratila na modalitete obezbeđivanja brige kojima je pribegavala pre izbijanja pandemije.

Ključni nalazi

- Oko četvrtine domaćinstava iz uzorka je u periodu pre i nakon izbijanja pandemije imalo potrebe za različitim uslugama ekonomije brige, poput brige o deci predškolskog uzrasta, brige o starijim slabo pokretnim osobama u domaćinstvu, težim hroničnim bolesnicima, deci sa teškoćama u razvoju i odraslim osobama sa invaliditetom.
- Modaliteti zadovoljavanja potrebe za brigom i negom, vrlo su slični kada su u pitanju osobe sa različitim zdravstvenim problemima u domaćinstvu: briga se najčešće obezbeđuje isključivo unutar domaćinstva, a u nešto manjem broju slučajeva zadovoljava se ili angažovanjem osoba izvan domaćinstva (bilo plaćenih ili neplaćenih) ili kombinacijom osoba angažovanih izvan domaćinstva i unutrašnjih resursa.
- Pandemija je dovela do manjeg oslanjanja na spoljne usluge i većeg oslanjanja na sopstvene resurse domaćinstva u pružanju brige, čime je povećano opterećenje na članove domaćinstva.
- Povećano opterećenje unutar domaćinstva se ne distribuiralo jednako i sumarno nalazi pokazuju da kada su u pitanju mala deca i osobe sa invaliditetom žene nesumnjivo podnose veća opterećenja. Muškarci se nešto više angažuju u brizi o starijim osobama i hroničnim bolesnicima, usled čega je češće opterećenje na ženama i muškarcima, odnosno jaz u opterećenosti je nešto manji, mada ne treba zanemariti činjenicu da je sistematski veće opterećenje na ženama nego muškarcima i u ovim slučajevima.
- Razlozi za promene u modalitetima pružanja brige povezani su sa restrikcijama kretanja, prestankom rada institucija/organizacija iz javnog sektora koje pružaju usluge, te sa strahom od zdravstvenih rizika kako na strani korisnika, tako i na strani pružalaca usluga.
- Većina domaćinstava vratila se na „stare“ modalitete pružanja usluga nakon ukidanja vanrednog stanja, ali je u manjini domaćinstava zadržan „novi“, „pandemijski“ modalitet obezbeđivanja brige.

5. EKONOMIJA BRIGE KAO REPRODUKTIVNA EKONOMIJA

Pojedini oblici rada iako podrazumevaju iste aktivnosti, u zavisnosti od toga gde i pod kojim uslovima se obavljaju svrstavaju se u „produktivnu“ ili „reproduktivnu“ ekonomiju. Priprema obroka, hranjenje beba, negovanje bolesnika, kada se pružaju u sektoru tržišno organizovanih usluga (bez obzira da li je reč o javnim ili privatnim uslugama), klasifikuju se kao „produktivna“ ekonomija i njihova vrednost je uračunata u nacionalne račune. Kada se iste te aktivnosti pružaju unutar domaćinstva, njihova vrednost nije priznata i vidljiva, jer se te aktivnosti klasifikuju kao „reproduktivne“, odnosno kao one čija je funkcija reprodukcija porodice, pojedinaca. Pritom se njihova vrednost za reprodukciju radne snage i čitavog društva potpuno zanemaruje. Ove aktivnosti nisu obuhvaćene nacionalnim računima. Čak ni nakon revizije metodologije nacionalnih računa koja je proširila obuhvat aktivnosti čija se vrednost kalkuliše u bruto društvenom proizvodu tako da se uključe i aktivnosti proizvodnje u domaćinstvima koja nije usmerena na tržište, oblast usluga koje se pružaju u domaćinstvu, što znači usluga direktne i indirektne brige, i dalje je ostala isključena iz obračunavanja nacionalnih računa.²⁶ Ipak, ne treba zanemariti ni činjenicu da je i rad u tržišnom segmentu ekonomije brige potcenjen, zarade su relativno niske uprkos teškim uslovima rada i velikim odgovornostima. Prosečna zarada u sektoru zdravstvene i socijalne zaštite u februaru 2020. godine iznosila je 61.044 dinara, dok je u sektoru obrazovanja bila 59.683 dinara. Prosečna zarada u oba sektora je samo neznatno viši od proseka svih zarada u Srbiji koja je za isti period iznosila 58.132 dinara, a čak je duplo manja od sektora računarskog programiranja i konsultantskih delatnosti (137.898 dinara), iako je obrazovna struktura zaposlenih u sva tri sektora vrlo slična.²⁷ Ali, dok su u ekonomiji brige pretežno zaposlene žene, u sektoru računarskog programiranja i konsultantskih delatnosti zaposleni su većinom muškarci, što ukazuje da su sektori u kojima žene čine većinu zaposlenih niže vrednovani na tržištu rada. U primarnoj zdravstvenoj zaštiti neto zarade za medicinske tehničare/ke sa IV stepenom stručne spreme su u februaru 2020. godine iznosile 39.727 dinara²⁸, a za medicinske tehničare/ke iznosile su 45.375 dinara²⁹, dok su u sekundarnoj i tercijarnoj zdravstvenoj zaštiti za zaposlene sa završenim IV stepenom stručne spreme iznosile 42.819,18 dinara³⁰, a za one sa završenim VI stepenom zarade su bile nešto više, 48,341,18 dinara³¹, što je dosta niže u odnosu na prosečne zarade u Srbiji za februaru 2020. koje su iznosile 58.132 dinara³².

Upravo ovaj neplaćeni kućni rad i briga o porodici predstavljaju oblast veoma izraženih rodni nejednakosti u Srbiji. Različita istraživanja ukazala su na ove nejednakosti i pokazala da su promene u ovom aspektu rodni uloga izrazito spore, te da žene nose pretežno odgovornosti i opterećenja obavljanja kućnih poslova, ali i brige o deci, dok je u brizi o starijima opterećenje nešto manje disproporcionalno. Pandemija i vanredno stanje su naglo i značajno promenili svakodnevne domaćinstava. Prema nalazima

²⁶ Više o tome u Babović, M. (2020) *Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica?*, *Antropologija*, (u pripremi).

²⁷RSZ. (2020), *Statistika zarada*, (2020). Dostupno na adresi <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040102?languageCode=sr-Cyrl>

²⁸ Istinomer. Plate medicinskih sestara. Dostupno na adresi <https://www.istinomer.rs/izjava/plate-medicinskih-sestara-od-50-000-do-54-000-dinara/>

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³²RSZ. (2020), *Statistika zarada*, (2020). Dostupno na adresi <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040102?languageCode=sr-Cyrl>

istraživanja o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost iz aprila 2020. godine, četvrtina svih zaposlenih (24,7%) prešla je na rad od kuće³³ gde je bilo potrebno na nov način uskladiti posao sa brigom o porodici u uslovima kada su svi članovi porodice, uključujući i maloletnu decu, bili neprekidno u kući. Za one koji su nastavili da odlaze na posao, izazovi su se ispoljili u pogledu organizacije brige o deci i starijima koja je u potpunosti preneti na porodicu, o kojima je trebalo neko da brine u periodu radnog vremena. No, sudeći prema nalazima istog istraživanja i ovako drastične promene radne i porodične svakodnevice nisu u većoj meri „načele“ vrlo čvrste, dugotrajne obrasce podele kućnog rada i brige o članovima porodice.

Podaci o podeli neplaćenog kućnog rada (aktivnosti indirektno brige), pre izbijanja pandemije, pokazuju da u većini domaćinstava u Srbiji žene i dalje nose pretežnu odgovornost za obavljanje ovih svakodnevih kućnih poslova, poput kuvanja, pranja sudova, pranja garderobe, peglanja, čišćenja. Potrebno je imati u vidu da su domaćinstva u kojima te poslove pretežno obavljaju muškarci zapravo uglavnom samačka domaćinstva muškaraca ili domaćinstva samohranih očeva sa decom, a veoma mali procenat otpada na domaćinstva poput bračnih parova sa decom, bez dece ili višeporodičnih domaćinstava. Dakle u većini slučajeva, tek kada nema žena u domaćinstvu, muškarci preuzimaju noseću odgovornost i najveće opterećenje. Takođe, manjinski je zastupljena opcija u kojoj žene i muškarci iz domaćinstva podjednako dele odgovornosti i opterećenja za obavljanje navedenih poslova, i to uglavnom varira u zavisnosti od posla, pa su, recimo peglanje, kuvanje i pranje garderobe u koje se muškarci uključuju manje nego pranje sudova i čišćenje.

Kada je u pitanju briga o starijima i deci (direktno aktivnosti brige), može se primetiti da je rodni jaz u podeli odgovornosti nešto manji kada je u pitanju briga o starijim osobama nego briga o deci. Dakle, muškarci se nešto više uključuju u brigu o starijima, ali u modalitetu da tu brigu obavljaju zajedno sa ženama, nego što preuzimaju vodeću odgovornost. Briga o maloj deci u više od polovine domaćinstava se jednako deli između muškaraca i žena, ali ipak u čak 42,7% domaćinstava je pretežna odgovornost žene. Briga o školskim obavezama dece najčešće je vodeća odgovornost žena u domaćinstvu.

³³ SeConS, FES, 2020.

Tabela 1: Ko najčešće obavlja kućne poslove i aktivnosti brige o starima i deci u domaćinstvima, u %

Aktivnost	Jedna ili više žena	Jedan ili više muškaraca	Žene i muškarci podjednako	Žena izvan domaćinstva za naknadu	Muškarac izvan domaćinstva za naknadu	Niko/drugo
Kuvanje	73,0	7,6	18,2	0,4	0,3	0,5
Pranje sudova	66,9	8,4	23,3	0,3	0,2	0,8
Pranje garderobe	79,0	7,0	12,9	0,5	0,2	0,3
Peglanje	77,8	6,6	11,7	0,7	0,2	3,0
Čišćenje, spremanje	65,2	8,4	24,8	1,2	0,2	0,1
Briga o starijima	32,0	24,0	40,0	-	-	4,0
Briga o maloj deci	42,7	2,6	54,3	0,4	-	-
Kontrola školskih obaveza dece	55,6	7,1	34,8	0,3	-	-

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Nalazi kvalitativnog istraživanja potvrđuju da je rodni jaz manji kada je u pitanju podela aktivnosti koje su vezane za brigu o deci. Iako se muškarci nešto češće uključuju u ove aktivnosti, primetno je da se briga o maloj deci pre zajednički obavljala sa ženama, nego da je muškarci pretežno obavljaju sami. Ispitanice koje su učestvovalе u kvalitativnom istraživanju, ističu da se briga o deci raspodeljuje u zavisnosti od poslovnih obaveza partnera.

“Što se tiče vanškolskih aktivnosti, time se najviše bavi suprug, dok sam ja zadužena za školske obaveze. Odlazak kod lekara – kada ko može, ili neko od starije dece ili neko od nas dvoje”

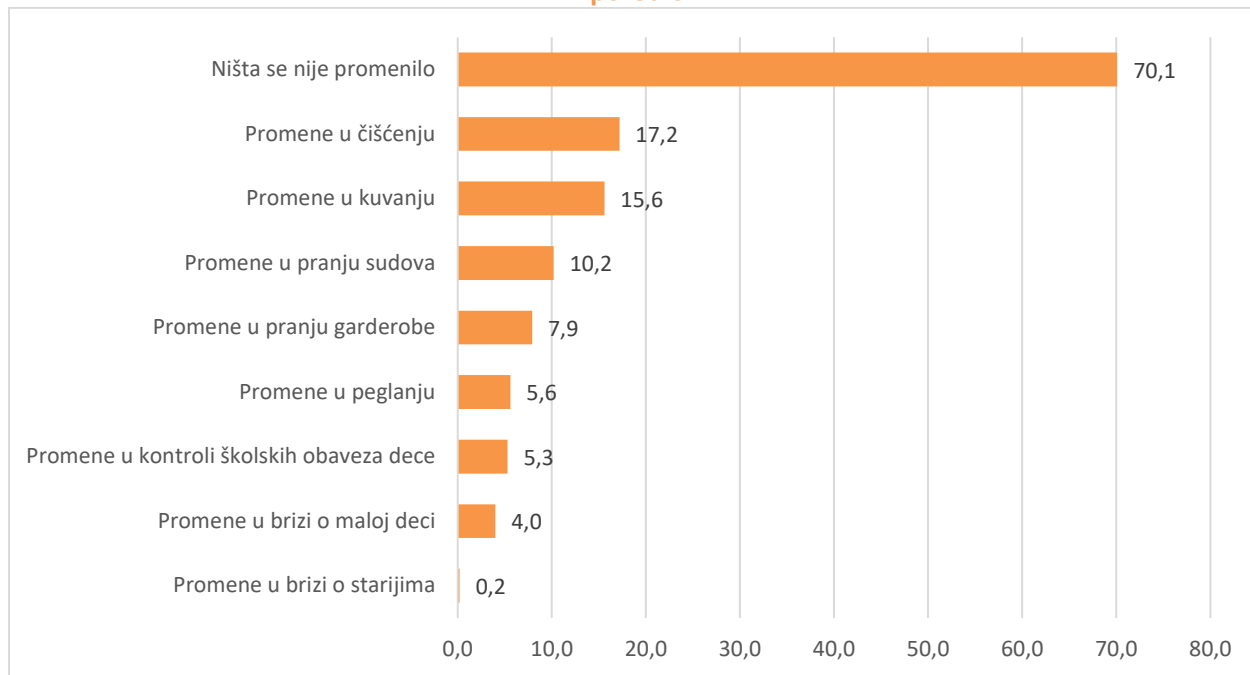
Spremačiča, iz Beograda, 51 godina

“Oboje brinemo o deci, zavisi ko je kada slobodan pošto radimo po smenama. Trudim se da svoje smene u apoteci uskladim sa dečijim smenama u školi, kako bi lakše mogla da pratim sve, pogotovo vanškolske aktivnosti.”

Farmaceutkinja, iz Beograda, 50 godina

Izmenjena svakodnevica tokom vanrednog stanja zbog COVID-19 pandemije uticala je na promene u obrascima podele rada u brizi o domaćinstvu tek u 30% slučajeva. Među domaćinstvima kod kojih je došlo do promena, te su promene najčešće se odigrale u vezi sa aktivnostima čišćenja, spremanja stambenog prostora, kuvanja, pranja sudova, pranja garderobe i znatno ređe u peglanju, kontroli školskih obaveza dece i brige o maloj deci (Grafikon 13).

Grafikon 13: Domaćinstva prema tome da li se nešto promenilo u podeli kućnih poslova i brizi o porodici

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Međutim, kada se promene sagledaju iz perspektive promena u odgovornostima i opterećenjima članova domaćinstva, podaci istraživanja ukazuju da su se one zapravo najčešće odigrale kao dodatno opterećenje žena kućnim obavezama koje su i inače te poslove i aktivnosti pretežno obavljale i pre pandemije. Nešto ređe, te promene su se odigrale u smislu većeg uključivanja partnera ili drugih ukućana sa namerom „da pomognu ženi“ u obavljanju kućnih poslova (Grafikon 14).

Pored navedenih, drugačija raspodela odgovornosti je uočena i u aktivnostima koje su vezane za nabavku. Iako je odlazak u nabavku je aktivnost u koju se muškarci češće uključuju i u redovnim okolnostima, nalazi kvalitativnog istraživanja pokazuju su se tokom vanrednog stanja muškarci češće nego inače uključivali u aktivnosti oko nabavke. Kao glavni razlog za to se navodi što su nabavke tokom vanrednog stanja zbog trajanja policijskog časa bile ređe, ali znatno obimnije.

Obrasci promene se razlikuju u zavisnosti od vrste aktivnosti. Tako se pranje garderobe, pokazalo kao aktivnost najotpornija promenama, jer je u 70% slučajeva to aktivnost koja je samo povećala opterećenje žena. U gotovo polovini domaćinstava žene koje i inače pretežno kuvaju, bile su još više opterećene ovim poslom jer su svi ukućani bili na okupu. U više od trećine domaćinstava žene koje su i inače pretežno prale sudove, morale su sada prati još više sudova, a u gotovo 40% domaćinstava žene koje su i inače naječešće peglale veš, morale su to da rade još više. Slični su obrasci i u pogledu čišćenja, spremanja stambenog prostora. Pored toga, kada su u pitanju aktivnosti direktne brige, primetno je i povećano opterećenje žena

brigom o školskim obavezama dece u više od trećine domaćinstava, koja se može objasniti činjenicom da deca nisu išla u školu i da im je bila potrebna dodatna podrška u prelasku na nove, udaljene forme obrazovanja.

Kada je u pitanju modalitet koji podrazumeva uključivanje drugih ukućana u aktivnosti kako bi „pomogli ženi“, to se češće dešavalo u vezi sa pranjem sudova, potom u slučaju spremanja, čišćenja stambenog prostora, pa kuvanja, brige o maloj deci, peglanja i kontrole školskih obaveza dece. U malom procentu pretežna odgovornost za obavljanje ovih aktivnosti premeštena je sa žena na muškarce - u oko 13% slučajeva i to u brizi o maloj deci, u 10% slučajeva u kuvanju i pranju sudova, ali znatno ređe u drugim aktivnostima. Takođe, podaci kvalitativnog istraživanja pokazuju da se u kućne poslove u višečlanim domaćinstvima, kao pomoć ženi, češće uključuju drugi ženski članovi domaćinstva (ćerke) nego muški. Drugačija raspodela odgovornosti se dešavala uglavnom u domaćinstva u kojima su žene morale da nastave da rade na uobičajenom radnom mestu i tokom pandemije a muškarci su više boravili u kući usled prelaska na rad od kuće.

“U vreme pandemije je sve ostalo isto, sa tim da se ćerka više uključila nego što je to bio slučaj ranije - počela je više da pomaže, da pere sudove i usisava.”

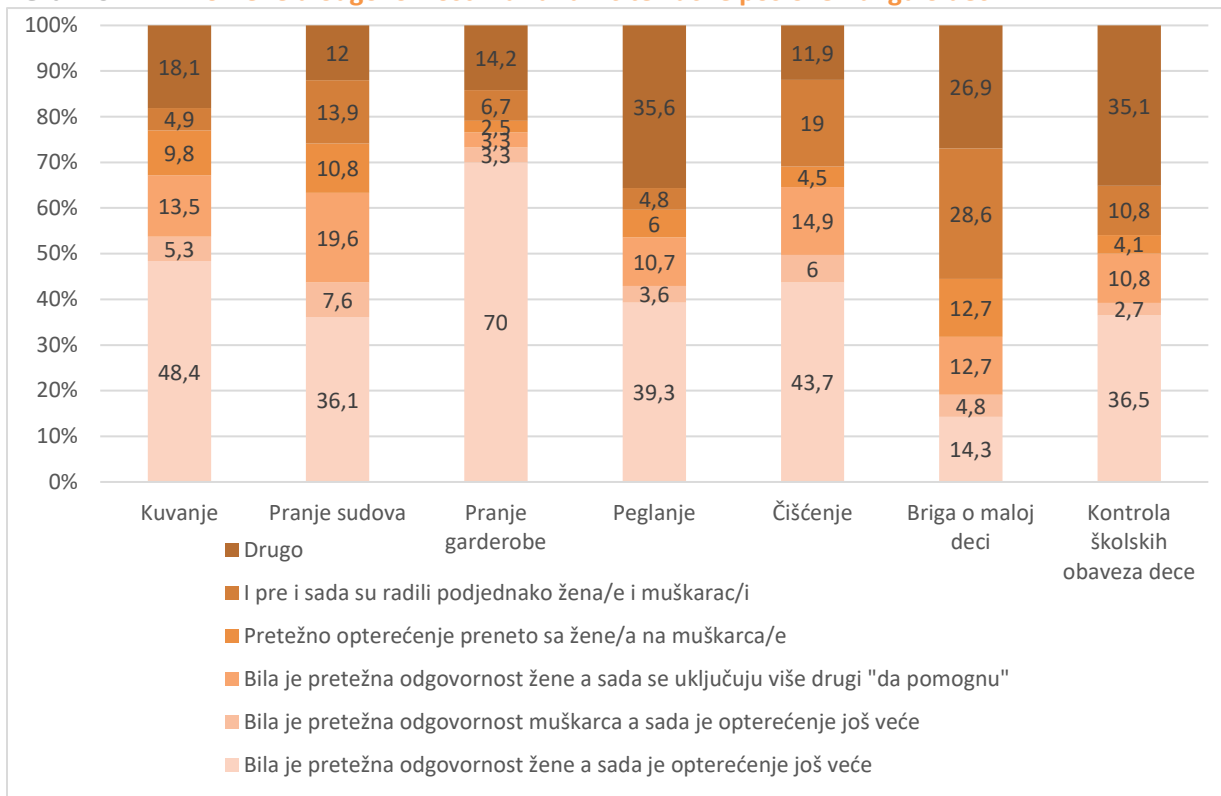
Socijalna radnica, iz Beograda, 48 godina

“Veći deo kućnih obaveza tokom pandemije je preuzeo verenik, jer sam ja radila.”

Medicinska sestra, iz Beograda, 28 godina

Jedan procenat domaćinstava iskusio je promenu iako su i pre i tokom pandemije zajednički žene i muškarci obavljali ove aktivnosti. U pitanju su domaćinstva u kojima je ili pre pandemije većinu poslova obavljao glavni par a tokom pandemije su se priključili i drugi članovi, ili je bilo obratno, ranije su to obavljali podjednako drugi žene i muškarci (najčešće bake i deke), a sada se u to više uključio i glavni par u domaćinstvu (roditelji). U svakom slučaju reč je o višegeneracijskim ili višeporodičnim domaćinstvima. No, ti su obrasci najprisutniji u brizi o maloj deci i potom čišćenju a manje u domenu drugih aktivnosti.

Grafikon 14: Promene u odgovornostima za različite kućne poslove i brigu o deci

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Ključni nalazi:

- U uslovima pandemije i vanrednog stanja kada je došlo do zatvaranja obdaništa, škola, do zabrane izlaska za osobe starije od 65 godina, značajan deo rada povezanog sa direktnom ili indirektnom brigom o porodici premešten je na domaćinstva.
- Pandemija nije dovela do značajnih promena u obrascima podele rada i odgovornosti u aktivnostima direktne i indirektno brige o domaćinstvu i njegovim članovima, koju tradicionalno najviše obavljaju žene. Neku vrstu promene prijavilo je manje od trećine domaćinstava, a ta je promena najčešće značila samo dodatno opterećenje žena koje su i inače nosile glavni teret ovih aktivnosti, zbog toga što je bilo potrebno spremati više obroka, snabdevati starije ili brinuti o školskim obavezama dece koje su prebačene na složene forme obrazovanja na daljinu.
- U manjem broju domaćinstava došlo je do promena u smislu većeg uključivanja partnera ili drugih ukućana „kako bi pomogli ženama“, što ukazuje da zapravo nije došlo do suštinskih promena u percepciji i praksi odgovornosti u podeli brige o domaćinstvu.
- Samo u manjem procentu došlo je do premeštanja glavne odgovornosti sa žena na muškarce, i to uglavnom u domaćinstvima u kojima su žene morale da odlaze na posao, a muškarci su prešli na rad od kuće ili nisu radili.

6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

6.1 Zaključci

Pandemija COVID-19 i Vladine mere preduzete u odgovoru na nju, posebno su pogodile različite segmente ekonomije brige – kako one koje pripadaju sferi tržišne ekonomije i „produktivnog rada“, tako i one koje se svrstavaju u „reproduktivni rad“, povezan sa direktnim i indirektnim aktivnostima brige o domaćinstvu i članovima porodice. Imajući u vidu da u oba segmenta, i tržišnom i netržišnom, žene čine većinu, odnosno nose glavne odgovornosti i opterećenja, to su i efekti pandemije imali izraženu rodnu dimenziju. Pandemija je samo istakla postojeće strukturne rodne nejednakosti, kako na tržištu rada i u ekonomiji, tako i u sferi reprodukcije domaćinstva i porodice.

Effekti pandemije na tržišne segmente ekonomije brige ispoljili su se kao bifurkalni uticaj na deo zaposlenih (pre svega u sektorima obrazovanja i socijalne zaštite), koji su uglavnom prešli na rad od kuće. Time su bili zaštićeniji od zdravstvenih rizika pandemije, ali ne i pošteđeni različitih izazova povezanih sa radom od kuće, posebno u uslovima kada deca i drugi ukućani nisu odlazili u školu ili na posao, kada nije bilo na raspolaganju odgovarajućeg prostora za rad, ili tehnologije, te kada nije bilo lako razdvojiti poslovno i privatno, profesionalni i porodični život, usled čega su se mnogi osećali frustrirano. Sa druge strane, armija pretežno ženske radne snage, nastavila je da u otežanim uslovima odlazi na radno mesto, najčešće mesto koje je podrazumevalo visoke zdravstvene rizike od zaraze, sa povećanim radnim opterećenjima i otežanim uslovima organizacije odlaska na posao i brige o deci i porodici koja je u potpunosti prešla na domaćinstva.

Iz perspektive naličja tržišne ekonomije brige, potreba za njenim uslugama domaćinstva su se suočila sa izazovima u pružanju brige svojim članovima, poput čuvanja male dece, brige o starijim slabo pokretnim osobama, teškim i hroničnim bolesnicima, osobama sa invaliditetom i deci sa teškoćama u razvoju. Iako je i pre pandemije, u većini slučajeva ova briga bila organizovana isključivo unutar domaćinstva, tokom pandemije, pristup spoljnjim uslugama, bilo da je reč o uslugama institucija iz javnog sektora ili plaćenih osoba koje su pružale ove usluge izvan domaćinstva, bio je ograničen. Razlozi za premeštanje brige sa tržišta u domaćinstvo najčešće su bili prestanak rada institucija koje su pružale usluge, teškoće povezane sa restrikcijama u kretanju, obustavljanjem javnog prevoza, ali i strah od zaraze kako među korisnicima, tako i među pružaocima usluga. Rodni obrasci primećuju se i u podeli ovih opterećenja oblikovanih uslovima pandemije. Opterećenje je najčešće povećano zajednički i kod žena i muškaraca u slučaju brige o starijim osobama i hroničnim bolesnicima. Opterećenje žena je pak naročito povećano kada je u pitanju briga o maloj deci, kao i briga o osobama sa invaliditetom. Iako je većina domaćinstava nakon ukidanja vandrednog stanja pribegla starim, pre-pandemijskim modalitetima obezbeđivanja brige, što je značilo ponovo povećano oslanjanje na tržišne mehanizme, nije zanemarljiv ni broj domaćinstava koja su nastavila da pružaju brigu na način na koji su to činila tokom pandemije. To znači i da je opterećenje i dalje na članovima domaćinstva, a u slučaju male dece i osoba sa invaliditetom na ženama i dalje kontinuirano povećano.

Napokon, kada je u pitanju „reproduktivna“ ekonomija brige, ona koja uključuje neplaćeni kućni rad i brigu o članovima porodice, pandemija nije uspela da „razmekša“ tvrdokorne obrasce podele rada i odgovornosti koje dominantno nose žene. Tek je u manjem broju domaćinstava došlo do neke vrste promene, a i kod tih domaćinstava zapravo se najčešće radilo samo o povećanom opterećenju žena koje su morale da povećaju aktivnosti u uslovima kada su svi ukućani bili sve vreme kod kuće, a deci je još i bila potrebna dodatna podrška zbog prelaska na daljinsko učenje, kao i starima podrška u snabdevanju zbog zabrane kretanja. Neke tendencije smanjenja rodnog jaza ispoljene su samo u pojedinim aktivnostima i to kroz nešto veće uključivanje partnera ili drugih ukućana „kako bi pomogli ženi“. To zapravo ne ukazuje na suštinske promene u percepcijama i praksama podele odgovornosti i rada u direktnim i indirektnim aktivnostima brige u domaćinstvima.

6.2 Preporuke

Kratkoročne

- Zbog povećanog radnog opterećenja u sektoru zdravstva u uslovima pandemije potrebno je očuvati uspostavljenu praksu dodatnog angažovanja osoblja u zdravstvu. Potrebno je pri tom, garantovati osnovna prava na osnovu rada za vreme za koje traje radni angažman. Prilikom angažovanja dodatne radne snage u cilju smanjenja rodnog jaza, trebalo bi posebno stimulisati muškarce da se za pomenute pozicije prijavljuju.
- Ukoliko je moguće, trebalo bi organizovati i kurseve za postupanje u slučaju epidemije, koje bi građani u redovnim okolnostima mogli da pohađaju na volonterskoj osnovi, čime bi stekli znanja korisna u slučaju izbijanja epidemije i mogli biti angažovani kao pomoćna radna snaga u zdravstvenom sistemu ili sistemima koji opslužuju, snabdevaju i podržavaju zdravstveni sistem. Kao i u prethodnom slučaju, potrebno je voditi računa da se ne reprodukuje ili poveća rodni jaz, pa stimulisati angažovanje pripadnika manje zastupljenog roda.
- Potrebno je podržati građanske volonterske inicijative u ovakvim periodima, koje pružaju važne oblike podrške različitim grupama građana/ki, poput snabdevanja, pripreme obroka, informisanja i sl. I u ovom slučaju voditi računa o rodnom jazu.
- Ispitati potrebe za angažovanjem asistenata u obrazovanju usled prelaska na udaljeno učenje i s obzirom na tehnološke zahteve i po potrebi angažovati dodatnu radnu snagu uz poštovanje prava na osnovu rada dok traje angažovanje i uz uvažavanje principa rodne ravnopravnosti i jednake zastupljenosti.
- U slučaju zatvaranja vrtića i škola zbog pandemije, neophodno je da preduzeća koja su to u mogućnosti uvedu mere kojima bi se pomoglo prvenstveno onim zaposlenim roditeljima koji moraju da odlaze na posao, a nemaju mogućnost da brigu o deci prepuste nekom drugom članu porodice. To je pre svega slučaj sa samohranim roditeljima, među kojima je najviše majki. Uz fleksibilnost radnih smena, koja bi bila neophodna kad god vrsta posla to dozvoljava, trebalo bi podstaći preduzeća da razviju neki alternativni model čuvanja dece dok roditelji rade. Na primer, za roditelje koji moraju da idu na posao a nemaju kome da ostave dete na čuvanje, mogla bi da se razvije posebna usluga u okviru preduzeća koja bi podrazumevala organizovanje čuvanja dece po sistemu jedan na jedan – jedna osoba čuva jedno dete ili više dece, ali samo ukoliko su iz iste porodice (usluga ne mora fizički da bude organizovana u firmi ako za to nema uslova). Za potrebe čuvanja dece zaposlenih u kompanijama

mogao bi da se angažuje i deo osoba (koje su uglavnom žene) koje u redovnim okolnostima neformalno pružaju ove usluge u domaćinstvima, a kojima je rad tokom pandemije gotovo u potpunosti onemogućen. Uvođenje ovakve mere podrške država bi trebalo da subvencionise i da pomogne uspostavljanje sistema povezivanja preduzeća i osoba koje pružaju usluge čuvanja dece.

- Nedostupan ili neadekvatan prevoz jedna je od važnih prepreka za odlazak na radno mesto u uslovima pandemije, posebno za žensku radnu snagu koja se više oslanja na javni prevoz. Zato je važno da država i poslodavci u ekonomiji brige obezbede odgovarajuće prevozne opcije za osobe koje na posao moraju da odlaze, imajući u vidu tip naselja u kome zaposleni žive (urbana ili ruralna gradska sredina). Pre svega zdravstvene ustanove bi trebalo da za zaposlene koji nisu u mogućnosti da na drugi način dođu na radno mesto obezbede kolektivni prevoz (autobus, kombi i slično). Takođe, umesto ukidanja linija javnog prevoza, tokom pandemije bi trebalo uvesti dodatne linije i povećati frekventnost autobusa, čime bi se istovremeno smanjio broj putnika u pojedinačnim vozilima i omogućilo održavanje preporučene fizičke distance.
- S obzirom na to da se pokazalo da su osobe sa nesigurnim zaposlenjem, naročito one koje su neformalno zaposlene kao pomoć u domaćinstvima, a koje su u situaciji izbijanja pandemije posebno ugrožene, potrebno je osmisliti mere kojima bi se obuhvatile ove posebno ranjive kategorije. Umesto linearne distribucije iste sume novca svim punoletnim građanima, trebalo bi novčana davanja pravednije raspodeliti i usmeriti ka onima kojima je pomoć najpotrebnija. Jedna od kategorija kojoj je potrebno pružiti posebnu podršku su osobe angažovane kao pomoć domaćinstvima ili osobe koje pružaju brigu starima, deci, osobama sa invaliditetom ili bolesnima u domaćinstvima uz neformalne aranžmane, koje u ovakvim uslovima ostaju bez prihoda.
- Potrebno je apelovati na poslodavce da konsultuju svoje zaposlene prilikom organizovanja rada od kuće, kako bi se njihove potrebe uzele u obzir i kako bi im bilo omogućeno da na što bolji način usklade svoje profesionalne i porodične obaveze. Na primer, trebalo bi razviti više modaliteta i ponuditi zaposlenima da, kad god je moguće, izaberu onaj koji bi im najviše odgovarao (recimo, fleksibilno radno vreme, fiksno radno vreme, dvokratno radno vreme i slično).
- Važno je osmisliti mere i aktivnosti kojima bi se podstakla preraspodela kućnog rada i brige o deci tokom pandemije, kada se količina obaveza u domaćinstvu dodatno povećava. Na primer, moguće je putem medija promovisati primere dobre prakse ili organizovati kampanje u cilju smanjenja rodni nejednakosti u obavljanju kućnih poslova i brizi o deci (recimo, da određenim danima mame idu u nabavku a tate kuvaju, a da drugim danima bude obrnuto). Takođe, ukoliko se organizuju online roditeljski sastanci, trebalo bi da razredne starešine traže da prisustvo oba roditelja (ukoliko nije reč o jednoroditeljskim porodicama) bude ujednačeno, odnosno da tate i mame prisustvuju naizmenično.

Srednjoročne i dugoročne

- Potrebno je redizajnirati metodologiju istraživanja o korišćenju vremena kako bi se mogao preciznije izmeriti i vrednovati rad u ekonomiji brige, uključujući plaćeni, tržišni rad, volonterski rad i rad u domaćinstvima.
- Potrebno je voditi računa da se u nacionalnim računima, makroekonomskim analizama i svim merama i politikama koje se odnose na makroekonomiju, adekvatno uzme u obzir ekonomija brige sa svim različitim formama rada. Pri tome, treba voditi računa o rodni aspektima ekonomije brige i vrednostima različitih formi rada.

- Potrebno je investirati u kvalitetne usluge brige, uključujući i infrastrukturu koja je za to neophodna, poput obdaništa, dnevnih centara za starije osobe, decu sa teškoćama u razvoju, decu i odrasle sa invaliditetom i sl.
- Važno je kontinuirano raditi na otklanjanju rodnih nejednakosti kako u sferi obrazovanja, tako i na tržištu rada, jer su ove dve oblasti veoma usko povezane. Posebnu pažnju trebalo bi posvetiti podsticanju mladića da upisuju kako srednje škole, tako i fakultete koji daju znanja i kompetencije potrebne za obavljanje poslova u oblasti ekonomije brige (u zdravstvu, obrazovanju itd.), a devojaka za ulazak u zanimanja koje su tradicionalno pretežno obavljali muškarci, poput inženjerstva, IKT i sl.
- Potrebno je sprovesti intenzivne i obuhvatne kampanje promene svesti i stavova o podeli odgovornosti roditelja u brizi o deci, posebno ukazujući na važnost uključivanja očeva u odgajanje dece od samog početka.
- Da bi se ženama dala mogućnost da se što lakše vrate na posao i da se posvete ne samo porodičnim, već i profesionalnim obavezama, kao i da bi se omogućilo da očevi preuzmu svoj deo odgovornosti u podizanju deteta i dobiju priliku da od samog početka razviju dobar odnos sa detetom, potrebno je unaprediti zakonski okvir. Iako sadašnji Zakon o radu omogućava da očevi uzmu roditeljsko odsustvo, ono nije neprenosivo, a analize pokazuju da „meke“ mere podizanja svesti i promovisanja većeg korišćenja roditeljskog odsustva očeva nisu do sada dale dobre rezultate. Stoga je potrebno zakonski okvir uskladiti sa standardima EU direktive o usklađivanju porodičnog i profesionalnog života koja predviđa najmanje deset dana (radnih) odsustva za očeve odmah nakon rođenja deteta, kao i dva meseca roditeljskog odsustva za očeve koji su neprenosivi. Takozvana „kvota za očeve“ uvedena je kao model koji je dao veoma dobre rezultate u nordijskim zemljama. Bilo bi dobro ugledati se i na dobre prakse u regionu. U Sloveniji, recimo, očevi prema zakonu imaju pravo na polovinu roditeljskog odsustva (130 kalendarskih dana). Oni mogu deo tog odsustva preneti na majku, ali je 90 dana odsustva neprenosivo.³⁴
- S obzirom na to da je u Srbiji još uvek daleko manji broj žena koje poseduju vozačku dozvolu nego broj muškaraca, trebalo bi različitim kampanjama i podsticajima (davanjem popusta u auto-školama i slično) nastojati da se žene motivišu da steknu ovu važnu kompetenciju i ispune prvi uslov za korišćenje automobila. Na taj način bi se smanjio i broj žena koje zavise od drugih vozača u domaćinstvu i to bi predstavljalo značajan korak ka postizanju rodne ravnopravnosti u pogledu ovog aspekta.
- Važno je raditi na podsticanju digitalnih kompetencija žena angažovanih u ekonomiji brige, posebno onih koje su zaposlene u obrazovanju a od kojih se očekuje da prate korak sa tehnološkim inovacijama u izvođenju nastave. Ništa manje nije ni značajno podizati kompetencije žena zaposlenih u socijalnoj zaštiti, jer se deo ovih usluga takođe premešta na digitalne kanale komunikacije, koje je potrebno dodatno razviti kako bi korisnici usluga socijalne zaštite mogli pristupiti ovim uslugama i tokom prekida fizičkog prijema korisnika u ustanove socijalne zaštite.
- Potrebno je sistematski unapređivati dostupnost ustanova za brigu o deci čime se omogućuje adekvatnija podrška porodicama i pre svega ženama koje sada pretežno nose odgovornosti u brizi o deci i time otvoriti bolje mogućnosti za njihovo zapošljavanje ili lakše usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza. Pravo na vrtić treba da imaju sva deca, bez obzira na status zaposlenosti roditelja.

³⁴ European Commission, 2018.

LITERATURA

Publikacije:

Alexander, P., and Baden, S. (2000). *Glossary on Macroeconomics from a Gender Perspective*. Bridge Institute of Development Studies.

Babović, M. (2009). „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“, u Tomanović, S, Milić, A. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ISIFF, Beograd.

Babović, M. (2020). *Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica?*, *Antropologija*, (u pripremi).

Blagojević, M. (2002). „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođnjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) „Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život“, ISIFF, Beograd.

European Comission (2018) *Thirtz dazs of (fully) compensated paternity leave in Slovenia from january 2018*, ESPN Flash Report 2018/7, Dostupno na: https://www.google.com/search?q=fathers+parental+leave+in+slovenia&rlz=1C1CHBF_enRS747RS747&og=fathers+parental+leave+in+slovenia&ags=chrome..69i57j33.5726j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

ILO. (2018). *Care Work and Care Jobs. For the Future of Decent Work*. ILO. Geneva.

ILO. (2020). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Third edition*. Dostupno na adresu: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_743146.pdf

RSZ. (2011). *Popisni podaci – exel tabele*. Dostupno na https://www.stat.gov.rs/media/3761/2_domacinstva-prema-broju-clanova-po-naseljima.xls

RZS. (2016). *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine*, Beograd. Dostupno na adresi: https://rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2017-01/Kori%C5%A1%C4%87enje%20vremena%20u%20Republici%20Srbiji_0.pdf

RZS. (2017). *ARS metodološko uputstvo. str. 2.*, Dostupno na adresi: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Doc/G201720107.docx>, pristupljeno 30.05.2020

RZS. (2020). *Anketa o radnoj snazi 2019*. Beograd. Dostupno na adresi: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20205658.pdf>

RSZ. (2020). *Statistika zarada*. Dostupno na adresi <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040102?languageCode=sr-Cyrl>

SeConS, FES (2020). *Uticaj COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji*. Dostupno na adresi: <https://www.secons.net/files/publications/113-publication.pdf>

SIPRU. (2018). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2016*. Beograd.

UN Women. (2020). *Ekonomska vrednost neplaćenih poslova staranja u Republici Srbiji*. Rodna analiza, UN Women, Vlada Republike Srbije, Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost, Britanska ambasada u Beogradu.

Online izvori:

COVID 19 zvanični sajt Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. *Informacija o novom korona virusu na dan 06. marta 2020.* Dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%bf%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%80%d1%92%d0%b5%d0%bd-%d0%bf%d1%80%d0%b2%d0%b8-%d1%81%d0%bb%d1%83%d1%87%d0%b0%d1%98-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d0%b0-%d1%83-%d1%81/>, pristupljeno 29.06.2020.

COVID 19 zvanični sajt Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. *Informacija o novom korona virusu na dan 11. april 2020. godine u 15 časova.* Dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-11-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>, pristupljeno 29.06.2020.

COVID 19 zvanični sajt Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. *Informacija o novom korona virusu na dan 23. april 2020. godine u 15 časova.* Dostupno na: <https://covid19.rs/%d0%b8%d0%bd%d1%84%d0%be%d1%80%d0%bc%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5-%d0%be-%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%b0-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%83%d1%81%d1%83-covid-19-23-04-2020-%d1%83-15-%d1%87%d0%b0%d1%81/>, pristupljeno 29.06.2020.

COVID 19 zvanični sajt Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. *Informacija o novom korona virusu na dan 05. jun 2020. godine u 15 časova.* Dostupno na: <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/347976/informacija-o-novom-korona-virusu-na-dan-5-jun-2020-godine-u-15-casova.php>, pristupljeno 29.06.2020.

COVID 19 zvanični sajt Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. Informacija o novom korona virusu na dan 15. jun 2020. godine u 15 časova. Dostupno na: <https://www.zdravlje.gov.rs/vest/348169/informacija-o-novom-korona-virusu-na-dan-15-jun-2020-godine-u-15-casova.php>, pristupljeno 29.06.2020.

Narodna skupština Republike Srbije. (2020). *Odluka o proglašenju vanrednog stanja*. Dostupno na adresi: <https://www.propisi.net/odluka-o-proglašenju-vanrednog-stanja/>, pristupljeno 29.06.2020.

WHO. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*. Dostupno na adresi: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>, pristupljeno 25.05.2020.

WHO. (2020). *First cases confirmed in Europe*. Dostupno na adresi: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe>, pristupljeno 25.05.2020.

WHO. (2020). *Health emergencies*. Dostupno na adresi: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies>

PRILOG 1: STRUKTURA UZORAKA ISTRAŽIVANJA

Tabela 2: Socio-demografske karakteristike ispitanika istraživanja sprovedenog u aprilu, u %

Socio-demografske karakteristike ispitanika		%
Region	Beograd	25.8
	Vojvodina	26.3
	Zapadna Srbija sa Šumadijom	27.6
	Istočna i Južna Srbija	20.2
Tip naselja	Grad	60.3
	Selo	39.7
Pol	Muški	46.8
	Ženski	53.2
Godine	18-29	15.8
	30-39	29.9
	40-49	26.8
	50-59	20.5
	60 i više	7
	Osnovna škola i niže	1.4
	Srednja stručna škola i gimnazija	47.0
	Visoka stručna sprema (Viša škola, fakultet i postdiplomske studije)	51.6

Izvor: SeConS, FES, UN Women, Istraživanje o uticaju COVID-19 pandemije na zaposlenost žena i muškaraca u Srbiji, april 2020.

Tabela 3: Socio-demografske karakteristike ispitanika istraživanja sprovednog u junu, u %

Socio-demografske karakteristike ispitanika		%
Region	Beograd	22.9
	Vojvodina	27.6
	Zapadna Srbija sa Šumadijom	28.0
	Istočna i Južna Srbija	21.6
Tip naselja	Grad	61.0
	Selo	39.0
Pol	Muški	48.1
	Ženski	51.9
Godine	18-34	23.7
	35-44	16.9
	45-54	17.2
	55-64	18.3
	65 i više	23.9
Najviše stečeno obrazovanje	Osnovna škola i niže	8.5
	Srednja stručna škola i gimnazija	55.3
	Visoka stručna sprema (Viša škola, fakultet i postdiplomske studije)	36.2

Izvor: Istraživanje o uticaju COVID-19 na osnaživanje žena i muškaraca, UNFPA, UN Women, jun 2020.godine